

Kommunedelplan for kulturmiljøer 2023–2033

Ruinene etter Olavskirke ved Bamble kirke

Innhold

1. Forord	2
2. Sammendrag	3
3. Bamble gjennom historien - Et historisk riss	4
4. Innledning	7
5. Aktører og lovverk	9
6. Kulturmiljøregistrering	11
7. Hovedmål og delmål	13
8. Tema- og innsatsområder	15
8.1 Offentlige bygninger og bygningsmiljøer	15
8.2 Religiøse bygninger og anlegg	16
8.3 Bykjerner og sjøfartsbyer	18
8.4 Særsilt viktige arkitektoniske bygninger	20
8.5 Eldre industri og næringsanlegg	22
8.6 De nyere tids transformasjoner	24
8.7 Landbruk, skogbruk og fiske	25
8.8 Fangst og fiskeanlegg	26
8.9 Kulturlandskapsvernområder	27
8.10 Samferdselstiltak på land og i sjø	28
8.11 Forsvarssystemer og krigsminner	32
8.12 Immateriell kulturarv	33
8.13 Kvinnens rolle gjennom historien	34
9 Handlingsplan – tiltak perioden 2024–2027	36
10. Konsekvenser	37
11. Vedlegg	37

1. Forord

Kultur er viktig for en kommune. Kultur er en levende ting; den består av hvem vi er, hva vi gjør og ikke minst hvordan vi gjør det. Kulturminner handler om hvem vi var, hva vi gjorde og hvordan vi gjorde det. Dette dokumenteres i grunnlagsmaterialet for kommunedelplanen for kulturmiljøer. Planen i seg selv skal vise at vi er bevisst vår historie, hvordan vi tar vare på den gjennom dokumentasjon, og ikke minst daglig forvaltning av kommunen. Vi må ikke miste forbindelsen til fortiden, da mister vi også retningen for framtiden.

Bamble har en lang og rik historie. Langs kysten slo de første nordmenn seg ned etter at isen hadde trukket seg tilbake etter istiden. Vi finner spor av dem i traséen for ny E-18, der Gassveien bygges og på Frier vest for å nevne noen. Ruinene etter Olavskirka ligger på et gammelt tingsted. Bamble ligger på en gammel geologisk formasjon med forekomst av mange viktige mineraler. Dette har gitt grunnlag for bergverk og industri siden 1500-tallet. Kysten har alltid spilt en stor rolle, og det ble etablert skipsverft og handelsvirksomhet basert på sjøen med Stathelle og Langesund som de viktigste småbyene. Disse er blant de få som ennå har opprinnelig trehusbebyggelse intakt. Bamble ligger strategisk til, og krigene opp gjennom århundrene har satt sine spor. Etter siste krig har bamblesamfunnet gjennomgått en stor transformasjon med etableringen av petrokjemiindustri, boligbygging og store infrastrukturprosjekter. Vi er godt utrustet for videre utvikling i årene som kommer, men må aldri glemme hva historien kan lære oss.

Planen har status som kommunedelplan etter reglene i plan- og bygningsloven. Det gir føringer for prosessen underveis med varsling, planprogram, innspillsgrupper og planforslag på høring før det nå kommer til endelig vedtak. Denne medvirkningen gir planen styrke og forankring i kommunen og ikke minst blant de fagmiljøer som har deltatt. Planen skal følges opp av kommunens administrasjon i tråd med handlingsprogrammet i årene som kommer.

Arbeidet med kommunedelplan for kulturmiljøer er gjennomført i samarbeid med frivillige lag og foreninger. Det er avholdt mange møter med disse, samtidig som det er opprettet arbeidsgrupper hvor enkeltpersoner har vært viktige informanter med sin lokalkunnskap om ulike forhold i Bamble. Vi må rette en stor takk til alle som har deltatt for at denne planen nå foreligger som et grundig og godt dokument for å belyse ulike sider av kulturen i Bamble!

Jon Pieter Flølo, ordfører

Langøytangen fyr. Foto: Bamble kommune

2. Sammendrag

Planen gir et kort historisk riss over Bamble kommune. Denne delen av landet var noe av det tidligste som ble bosatt av de første nordmenn. Kysten ga rikelig med mat og ble etter hvert et viktig område for fiske, sjøfart, handel, gruvedrift og transport. Vi fikk handelssteder langs kysten med Stathelle og Langesund som de viktigste. Bamblekysten ligger strategisk til og krigene gjennom historien har satt sine merker på land og folk. I nyere tid har utbyggingen av petro kjemi-industrien og påfølgende boligbygging satt sitt preg på kommunen. Utviklingen av kommunen fortsetter, og vi er i dag inne i en ny transformasjon med ny boligutbygging og infrastrukturtiltak. Grønn industri kan fort bli en svært viktig arbeidsplass langs Frier. Sjøtilgangen er fortsatt en av Bambles viktigste strategiske fordeler. Med dette som bakgrunn blir det viktig å ta vare på og formidle historien. Vi kan lære noe av den og den er en viktig del av identiteten som skaper lokalt engasjement og aktivitet.

Denne planen skal vise hvordan arbeidet med kulturmiljøer forankres i kommunens planhierarki, hvordan kommunen behandler kulturminner i sin saksbehandling og hvordan dette formidles til innbyggere og næringsliv.

Kulturminner og kulturmiljøer er en viktig del av FNs bærekraftsmål, selv om de ofte ikke trekkes fram i debatten om det grønne skiftet. Sosial bærekraft, lokal identitet og ikke minst god undervisning om dette i skolene er svært viktig.

Det har vært god medvirkning i utarbeidelsen av denne planen og mye av det arbeidet som er gjort av de frivillige gruppene er nå bevart i kommunens arkiver. En viktig oppgave blir å bruke dette i formidling og framtidig planlegging.

Denne planen hjemler ikke vern og fredning i seg selv, men gir viktige signaler til framtidige planer, blant annet kommuneplanens arealdel. Planen kan også gi signaler til andre offentlige myndigheter som kan fatte frednings/vernevedtak.

Planen avsluttes med en handlingsplan som skal revideres i hver valgperiode. Det er viktig at tiltak får finansiering og de ressurser som trengs for å gjennomføre.

Rognstranda ved Langesund. Foto: Telemark museum

Fergeleie ved Stathelle. Foto: Telemark museum

Fra konstruksjon av Brevik bru. Foto: Telemark museum

3. Bamble gjennom historien - Et historisk riss

Bambles historie henger sammen med geologiske og geografiske forutsetninger i området vårt. Vi kan spore bosetting i vårt område hele 11.000 år tilbake. På grunn av landheving etter siste istid finner vi bosettingsporene mellom 25 og 100 meter over dagens havnivå. De første bamblingene det er funnet spor etter holdt til på Tveitan-Tinderholt området som ligger 100 meter over havet i dag, men området lå i strandkanten på den tiden. Det var gunstig å holde til langs kysten i det sørlige Norge der tilgang til føde var allsidig med fugl, fisk og havdyr og kort vei til skogen der storvilt holdt til.

Historien om Bamble preges også av at området har hatt en strategisk beliggenhet hvor ferdsel både på land og til vanns har spilt en avgjørende rolle. Fra år 0 til 600 etter vår tidsregning var det urolige tider og trafikken til lands, ved kysten og langs hovedvassdragene tok seg opp. I Folkevandringstiden lå bosettingsområdene gjerne langs kysten og man risikerte å få uventede, og ikke alltid vennlige, gjester utenfra. Samfunnsstrukturen begynte å ta form på grunn av behovet for trygghet og bygdeborger ble bygget som forsvarsverk. I Bamble er det registrert fire bygdeborger, men det kan ha vært flere.

De eldste gårdsnavnene i Bamble stammer fra de første årene i vår tidsregning og frem til omtrent år 300. Gårdsnavn som Vinje, Åby, Eik, Melby, Sundby og Bamble stammer fra denne tiden, mens navn som Glittum og Herum kom noe senere fra jernalder og merovingertiden (år 500-800). Gårdsnavn med endelsene "land" og "tveidt" - for eksempel Rosland, Rugtvedt og Hellestvedt - kom i vikingtiden (800-1050). I denne tiden fikk vi også gårder med navn som Fjellstad, Kjellestad, Nenset og Gjerset. Deretter kom alle rud- eller rønningsgårder; for eksempel Langrønningen og Masterød som ble etablert i den store nyrydningstiden under innførselen av kristendommen i landet. Befolkningen økte fram mot svartedauden, og behovet for nye boplasser økte.

På 1100-1200-tallet ble Skeidi kirke (Olavskirken) bygget. Skeidi kirke hadde høyest status av alle kirkene i området og bare et rikt bygdesamfunn hadde råd til å bygge en slik kirke. Helt frem til

1738 omfattet Skeidi sogn Sannidal, Skåtøy, Kragerø og Bamble. Hentet fra en norrøn ordbok, finner vi at ordet *skeid* har mange betydninger som vevskje, stort hærskip, slire, et lengdemål, kjørevei mellom åkrene på en gård, et tidsrom og faktisk enda flere betydninger. I vår sammenheng i Bamble er den vanlige tolkningen av *skeid* (*skeidi* er en bøyingsform); løp, renn, springe om kapp, som danner grunnlaget for stedsnavnet Skeidi.

Det er mange forminner i området rundt Olavskirken/Bamble kirke og Bamble prestegård. Blant annet en boplassheller, en del gravhauger, offermyr, oldtidsveier og to gravrøyser. Noe som bekrefter at området har vært et kultsted i førkristen tid, og dermed et viktig kulturområde i Bamble kommune.

Fra 1000 til 1308 var det lendermannsstyre i bygdene. Lendmennene hadde gjerne en lokal maktposisjon og eide ofte store eiendommer i en bygd. Ved å bli lendmenn fikk de også eiendommer av kongen som forlening. Disse gårdene var i utgangspunktet kongens eiendom, men ble drevet av lendmennene, slik at disse fikk inntektene fra gårdene. I noen distrikter ble etterhvert lokalstyret overlatt til et antall lendmannsombud. På 1300-tallet ble Grenland og Telemark slått sammen til Skidu syssel og sysselskipnaden ble opprettholdt til langt inn i dansketiden (1380-1814). Deretter ble Skidu syssel en del av Bratsberg len. Lensherrene i Norge hadde fogder under seg som krevde inn skatter og bøter, og var utstyrt med politimyndighet med ansvar for ro og orden. I 1660 ble lensherrene avløst og et system med amtsmenn og sorenskrivere ble etablert. I 1843 ble Bamble fogderi opprettet. Fogden var Statens representant i sitt fogderi, og skatteinnkreving var en hovedoppgave. Fogderiene ble oppløst i 1894 da herredet gikk inn i Telemark politidistrikt.

Bamble har en rik bergverkshistorie. Det hele begynte i Tråk gruver allerede i 1542 - omtrent samtidig med annen gruvedrift i fylket; bl.a. Fyresdal og Fossum. På Tråk var det gruvedrift mer eller mindre kontinuerlig frem til 1908. Fra 1859 ble det drevet nikkelgruver på Nystein og Meikjær, og det ble drevet et smelteverk på Prisgrunn en kort periode rundt første

verdenskrig. I 1872 ble apatittgruvene på Ødegårdens verk etablert og det vokste frem en liten landsby rundt gruvesamfunnet. På sitt mest aktive hadde apatittgruvene over 1000 ansatte og var et av Norges største industriforetak på den tiden. På Langesundshalvøya ble det i perioder drevet store kalkbrudd som skaffet råstoff til blant annet Norsk Hydro. Ellers har det vært drevet forholdsvis omfangsrik gruvevirksomhet, dagbrudd og pukkverk på mange mineraler og metaller rundt omkring i hele kommunen.

Av annen tidlig industrivirksomhet i området vårt kan nevnes saltverk på Langøya og på Hafsund. Ved Hellestvedtvannet på Herre var det krumtmølle i perioden 1851-1875. En av de første oppgangssagene i Norge ble etablert ved Herre allerede i 1497 og det var etter hvert mange sagverk langs Herrevassdraget, Trosbyvassdraget, Åbyvassdraget, Skjerkeelva og Fossingvassdraget. I vassdragene var det også mange bekkverk for maling av korn, nærmere 50 stk er registrert i de små- og mellomstore vassdragene. Forholdsvis store møller ble drevet ved Bjerkseth i Åbyvassdraget og ved Tangvall ved utløpet av Stokkevannet.

Langesund var en viktig by innen skipsfart. Tidlig på 1500-tallet kan man se konturene av et lite bysamfunn vokse frem knyttet til båtbygging og skipsfart. Verftet i Langesund, på Smietangen, har historie tilbake til 1500-tallet og var i perioder en av de større verft i Norge. Verftet leverte skip tidlig på 1700-tallet til den dansk-norske marinen, hvor Tordenskiold selv sto for byggeoppfølgingen. Langesund ble ladested på 1500-tallet, men ble ikke tollsted med tollbetjentstilling før i 1725. Det var trelasten og istrafikken som dominerte. I 1860 var skipsfarten den ledende næringen i Langesund med nesten halvdelen av befolkningen knyttet til sjøen. I 1774 ble Stathelle ladested ved kongelig resolusjon og i årene 1790 til 1850 hadde Stathelle sammen med Brevik en betydelig stor trelasthandel. Bamble kommune ble opprettet i 1838. Langesund, og deretter Stathelle, ble bykommuner i henholdsvis 1837 og 1851. I 1964 ble kommunene Langesund, Stathelle og Bamble slått sammen.

Herre skal ha vært en del av klostergodset til Gimsøy kloster i Skien. Etter at klosteret ble lagt ned i 1540, ble Herre lagt under kongens krongods - noe som fremgår av lokale stedsnavn som Kongens dam og Kongsbroen. I Herreelva har det vært drevet kverner og sagbruk siden

1500-tallet. Allerede mot slutten av 1400-tallet ble den første sagen etablert på Herre og i 1713 ble hammerverket satt i drift. I 1888 ble Bamble Aktie cellulosefabrik etablert på Herre.

Bamble Aktie Cellulosefabrik, Herre. Foto: Ragnvald Nyblin / Telemark museum.

I 1860 kom *Lov om almueskolevæsenet paa landet*, også kjent som *fastskoleloven*, som satt fart i skolebyggingen i Norge. For Bamble medførte dette at det ble bygget en rekke nye skolebygg i perioden mellom 1860 og 1900. Herre var fremst på skolefronten og fikk firedelt skole i 1891 og noen tiår senere syvdelt skole som den eneste i Bamble frem til skolesentraliseringen på 1950- og 60-tallet.

I 1890 bygde staten hovedtelegraflinje fra Skien og gjennom Bamble, og det er først da telefonen ble alminnelig utbredt i Bamble. En rekke telefonsentraler ble etablert, og på Rørholdt ble den siste avviklet på 1970-tallet. I 1916 anla nikkilverket den første kraftledningen i bygda fra Brevik til Nystein med sidelinjer til gårdene.

I 1930 var jordbruk med tilhørende skogbruk den viktigste næringen i Bamble. Det var til sammen 18 kvadratkilometer dyrket mark på denne tiden og de fleste gårdene var selveiere som ble drevet godt med variert produksjon. I Langesund ble Bamble meieribolag etablert av bøndene. Skogbruket var viktig for eierne av landbrukseiendommene, og skogbruket sysselsatte mange personer - spesielt på vintersid. Vassdragene var svært viktig for frakt av tømmer ut fra skogene. Fossingvassdraget, Åbyvassdraget og Herrevassdraget har mange kulturminner med fløtningsdammer, renner og annen tilrettelegging for effektiv fløting. Fra 1600-tallet og frem til ca. 1860 var trekullproduksjon for bruk i jernverkene i regionen også en svært viktig

inntektskilde for skogeierne. Der kullmilene lå, ser vi i dag “kølabanner”, disse fysiske kulturminnene er det mange rundt omkring i hele kommunen.

Det ble også drevet flere type fiske langs Bambles kyst. Fra Valle til Langesund var det mange gårdbrukere som kombinerte gårdsdrift med fiskeri for å få endene til å møtes. I 1897 ble det gjort forsøk på trål etter reker og vårt distrikt ble et av de første med lønnsomt trålfiske. Langesund og omegn fiskernes forening ble etablert i 1907. Økt fangst dannet grunnlag for fiskemottak, levering, distribuering og videreforedling av fisk. I 1937 ble Langesunddistriktets fiskernes omsetningsorganisasjon etablert.

Under 2. verdenskrig spilte Bamble-kysten en viktig rolle for okkupasjonsmakten. Det ble anlagt kystfort ved Langesundtangen og i Trolldalen, i tillegg til en lang rekke mindre militæranlegg spredt over store deler av kommunen. Det var også motstandsarbeid i området og særlig kjent er Gongeleieren hvor to motstandsmenn falt under kamper mot tyskerne.

Bamble har i alle tider vært et viktig bindeledd mellom Østlandet og Sørlandet. Fra den gamle postvei ble anlagt på slutten av 1600-tallet til Europavei 18 ble anlagt i 1965, har Bamble vært sentralt i trafikken mellom landsdelene. Utvidet ferdsel har også ført til et utvidet bo- og arbeidsmarked i området.

På 1970-tallet ble petrokjemianlegget på Rafnes anlagt av Norsk Hydro som et direkte resultat av det ble funnet olje og gass på Ekofisk-feltet i Nordsjøen. Etylen, klor og VCM-fabrikken på Rafnes sto ferdig høsten 1977. Landets første produksjon av polyetylen (myk plast) og Nordens første produksjon av polypropylen (hard plast) kom i gang i 1978 ved Rønningen i Bamble, syd for Rafnes, og ble etablert av Saga Petrokjemi.¹

Flere industrier etablerte seg tidlig i Bamble og etter annen verdenskrig har det vært betydelig næringsutvikling i kommunen; innen industri, transport, entreprenører og reiseliv, samt handel og service. Disse næringsetableringene kan være et godt eksempel på omstillingskraften i dagens Bamble og viljen til å tilpasse seg til et stadig skiftende samfunn og behov.

Bygging av Oljeplattform ved Langesund Mekaniske Verksted. Foto: Telemark museum

Bamble prestegård og kirke. Foto: Widerøes Flyveselskap A/S / Telemark museum

Fra torget i Langesund. Foto: Telemark museum

¹ Kilde: <https://equinor.industriminne.no/statoils-vei-inn-i-petrokjemi/> (hentet 19.05.2023)

4. Innledning

I Norge er alle kulturminner fra før 1537 (reformasjonen), stående bygg fra før 1650, samiske kulturminner fra 1917 eller eldre, og skipsfunn eldre enn 100 år, automatisk fredet i henhold til kulturminneloven. En fredning er den strengeste form for vern av kulturminner. Det innebærer at inngrep og endringer må godkjennes av myndighetene. Fredning av kulturminner kan kun skje etter kulturminneloven eller svalbardmiljøloven. Vern og bevaring brukes som samlebegreper om ulike tiltak for å ivareta kulturminner, enten ved lov (eks kulturminneloven eller plan- og bygningsloven) eller andre ved virkemidler som verneplaner, listeføring, økonomiske tilskudd eller andre avtaler. Et verneverdig eller bevaringsverdig kulturminne er et kulturminne som har gjennomgått en kulturminnefaglig vurdering og er identifisert som verneverdig. Et kulturminne som etter en kulturminnefaglig vurdering er identifisert som verneverdig og oppført på en liste over objekter som skal forvaltes på en nærmere definert måte. Både kulturminner som er formelt vernet (ved lov eller forskrift) og kulturminner uten formelt vern kan være listeførte.²

Formål med planen

Kommunedelplan for kulturmiljø i Bamble kommune er hjemlet i plan- og bygningsloven. I henhold til § 11-1 kan det utarbeides kommunedelplaner for bestemte områder, tema eller virksomhetsområdet. Kommunedelplan for kulturmiljø er en tematisk plan som ivaretar kommunens, så vel som regionale og nasjonale, interesser og mål knyttet til forvaltning av kulturminner og kulturmiljøer. Planarbeidet gjennomføres etter reglene i plan- og bygningsloven, med vekt på medvirkning og samarbeid.

Med planen følger en handlingsdel som skal gi retning for det kommende arbeidet med kulturminner og kulturmiljøer i Bamble kommune. Handlingsprogrammet rulleres én gang hver valgperiode.

Rammer og mandat for arbeidet

Planarbeidet startet opp med vedtatt planprogram i teknisk utvalg høsten 2019. Prosjektgruppen har bestått av representanter fra administrasjonen ved kommunalområde Samfunn og frivillige lag og foreninger.

I perioden fra planprogrammet ble vedtatt i 2019 og til starten av skrivearbeidet med planen har begrepsbruken endret seg slik at man nå i stadig økende grad benytter begrepet *kulturmiljø* der man tidligere benyttet *kulturminner*. I en overgangsfase vil det være en overlapping av begreper, så også i denne planen.

Å lage en plan for kulturmiljø er i tråd med Bamble kommunes planstrategi og Riksantikvarens satsning Kulturminner i kommunen (KIK). Med KIK-prosjektet har Riksantikvaren som målsetning å styrke kompetansen rundt arbeidet med kulturmiljøer i kommunene.

Dette skal gjøres ved at det utarbeides planer for kulturmiljø som vedtas politisk i kommunen. Riksantikvaren har bidratt med økonomisk støtte til arbeidet.

FNs bærekraftsmål

FNs bærekraftsmål er verdens felles arbeidsplan for å utrydde fattigdom, bekjempe ulikhet og stoppe klimaendringene innen 2030. Bamble kommunes plan for kulturmiljøer svarer ut målsettinger i bærekraftsmålene på følgende måte:

4. God utdanning: planen bidrar til dette målet ved å etablere et kunnskapsgrunnlag som kan brukes i skolene i Bamble. Formidling av kulturhistorie er et viktig element i sosial bærekraft.

5. Likestilling. Planen beskriver historien til en viktig kvinnesaksforkjemper (sosial bærekraft)

² Kilde: <https://veiledere.nve.no/oppfolging-av-nves-utvalgte-kulturminner/begrepsforklaring/> (hentet 02.01.24)

11. Bærekraftige lokalsamfunn: Kulturminner og kulturhistorie er et viktig bindeledd mellom historien og dagens beslutninger, og vil bidra til at vi lærer av fortidens feil.

17. Samarbeid for å nå målene: for å sikre god ivaretagelse av målene i plane behøver vi samarbeid mellom kommunale og regionale myndigheter, frivillige og næringslivet.

Avgrensninger

Planen tar i hovedsak for seg kulturmiljøer som er yngre enn reformasjonen i 1537. Disse kulturmiljøene faller innenfor kommunens forvaltningsansvar og planen utgjør et verktøy for forvaltning av disse. Kulturmiljø eldre enn 1537 og stående bygninger eldre enn 1650, er automatisk fredet i henhold til kulturminnelovens §4 og forvaltes av Riksantikvaren og fylkeskommunen. Fredete kulturmiljø inkluderes i planen dersom de er i kommunens eie eller med tanke på formidling, så som for eksempel Olavskirkeruinen ved Bamble kirke.

Medvirkning

Arbeidet med Plan for kulturmiljø i Bamble kommune har hatt stor grad av medvirkning i de innledende fasene. Det ble etablert en rekke innspillsgrupper som har bidratt med innsamling av dokumentasjon og innspill til tematikk. Dette informasjonstilfanget har dannet grunnlag for administrasjonens arbeid med utkast til plan. Utkastet har vært på intern høring i administrasjonen og i de frivillige gruppene, før saken ble behandlet i Teknisk- og miljøutvalget med orientering i Oppvekst- og kulturutvalget. Deretter fulgte en offentlig høring av planen og. Planen vedtas i siste instans av Kommunestyret.

Verdivurdering av bygninger og kulturmiljøer

Vedlagt planen følger en verdivurdering av bygninger og kulturmiljøer. Det vises til Riksantikvarens veileder om verdsetting og verdivekting av kulturminner. Her skal følgende vurderes:

- Autensitet og alder
- Representativitet/sjeldenhet
- Sammenheng og miljø
- Samfunnshistorisk/sosialhistorisk verdi
- Historiske hendelser
- Tilstand
- Formidling

Det enkelte objekt og kulturmiljø verdsettes samlet på bakgrunn av disse kriteriene, og kategoriseres etter følgende skala:

- Svært høy
- Høy
- Middels
- Lav

Iverksetting

Planen gjelder fra vedtaksdato og implementeres i administrasjonens arbeid. Plan for kulturmiljø vil gi innspill til neste rullering av kommuneplanens arealdel og framtidige reguleringsplaner. Et handlingsprogram følger planen.

Langesund. Foto: Bamble kommune

5. Aktører og lovverk

Innenfor arbeidet med forvaltningen av kulturmiljøer finnes det flere ulike aktører og virkemidler. De mest relevante omtales kort her.

Klima- og miljødepartementet

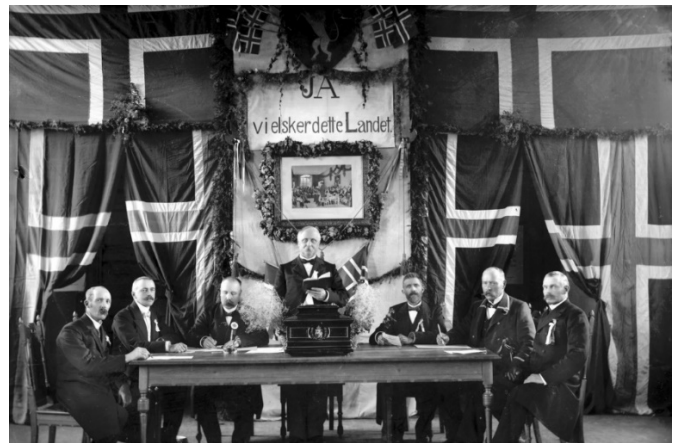
Departementet er den øverste instansen innen kulturminneforvaltning og er ansvarlig for å utarbeide lover og regler for kulturminneforvaltningen. Departementet er klageinstans for enkeltvedtak fattet av Riksantikvaren.

Riksantikvaren

Riksantikvaren er et direktorat under Klima- og miljødepartementet og har ansvar for gjennomføring av regjeringens kulturminnepolitikk. Direktoratet har myndighet til å frede bygninger og områder og skal se til at statens kulturminnepolitikk blir fulgt opp. Riksantikvaren kan på selvstendig grunnlag ta over saker der nasjonale kulturmiljøer er truet. Riksantikvaren har ansvar for fredete og listeførte kirker. Riksantikvaren er klageinstans for enkeltvedtak gjort av fylkeskommunen.

Maritimt museum

Maritimt museum (tidligere Norsk sjøfartsmuseum) er et landsdekkende museum for sjøfart, kystkultur og marinearkeologi. Maritimt museum har et bibliotek som dekker museets fagområder innen Norsk skipsfart- og handelshistorie, rederihistorie og sjømannsorganisasjoner, fartøyvern og kystkultur, maritim arkeologi, båt- og skipsbygging, fiske- og fangsthistorie, navigasjonshistorie, maritim kunst og sjømannsfolklore. Man kan i tillegg finne spesialemer som polarhistorie, los-, havne og redningsvesen, lokalhistorie og marinhistorie og litteratur knyttet til museumsgjenstandene. Museet har også arkiv som inneholder 650 hyllemeter med til sammen 600 privatarkiver som består av skips- og båttegninger, manuskripter og kart. Det er også skipsregister som gir forskjellige opplysninger om fartøyer, alt fra byggeår til skipsførere.³

Langesund formannskap ved avstemningen i 1905.
Foto: Telemark museum.

Fylkeskommunen

Fylkeskommunen har myndighet etter kulturminneloven og har ansvar for fredete bygninger og anlegg og arkeologiske registreringer. Fylkeskommunen skal, sammen med kommunene, se til at nasjonale og regionale kulturmiljøverdier tas vare på i arealplaner og byggesaker. Fylkeskommunen har en rekke tilskuddsordninger for fredete kulturminner og kulturmiljø som de forvalter. Råd og veiledning til kommuner og privatpersoner, formidling og utviklingsoppgaver er en vesentlig del av fagansvaret.

Kommunen

Kommunen har ansvar for å ivareta lokale kulturmiljøer i arealplaner og byggesaker. Plan- og bygningsloven er kommunens fremste verktøy i dette arbeidet og gir kommunen anledning til å verne kulturmiljøer. Kommunene har også ansvar for at saker er behandlet riktig etter kulturminneloven før de fatter vedtak etter plan- og bygningsloven.

Nasjonale føringer og lover

Stortingsmelding nr. 16 (2004-2005) - Leve med kulturminner

Stortingsmelding nr. 16 (2019-2020) - Nye mål i kulturmiljøpolitikken

Stortingsmelding nr. 35 (2012-2013) - Framtid med fotfeste

Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging (av 24.juni 2011)

Riksantikvarens veiledere «Kulturminner i kommunen» og «Håndbok for lokal registrering»

³ Kilde: <https://marmuseum.no/om> (hentet 22.04.23)

begge revidert i 2013
Kulturminneloven, 1978
Kulturloven, 2007
Plan- og bygningsloven, 2008

Regionale planer

Strategi for kultur og kulturarv, vedtatt av Fylkestinget 25. februar 2014.
Vestfold og Telemark – der mennesker møtes (kulturstrategi 2021-2024)

Lokale planer

Lokale reguleringsplaner med hensynssoner for kulturmiljøer.

Bestemmelser og retningslinjer

Generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel § 17. Kulturminner – PBL §11-9 nr. 7

Forholdet til automatisk fredete kulturminner/fornminner skal avklares. Kulturminneloven (Kml) §3 følges opp i planarbeid og i byggetiltak, også der det tidligere ikke er gjort funn. Undersøkelsesplikten kml § 9 gjelder. Gjelder også maritime kulturminner eldre enn 100 år. I medhold av pbl §11-9 nr.7, utredningskrav, skal det tas hensyn til verneverdige kulturminner som eksisterende bygninger og kulturmiljøer i utarbeidelsen av kommuneplanen. Det er kommunen/og eller fylkeskommunen som avgjør om hvorvidt et kulturminne/kulturmiljø har verneverdi dersom det ikke er fredet etter kulturminneloven.

Verneverdien til andre nyere tids kulturminner som veier, alléer, hustufter, røyser, steingjerder, krigsminner, forsvarsanlegg med mer skal avklares. Kommunens plan for kulturmiljøer skal være en del av vurderingsgrunnlaget ved offentlig og privat reguleringsarbeid og ved behandling av byggesaker. Ved tilbygg til eller endring av verneverdige bygg eller ved tiltak i nærheten av verneverdige bygg skal dette skje på en slik måte at bygningens verneverdi ikke forringes. Tiltak i nærheten av bygninger fredet etter kulturminneloven vil kun tillates når tiltaket er tilpasset den fredete bygningen og det tilliggende miljøet. Ved søknad om tiltak som vurderes å kunne komme i konflikt med verneverdige kulturminner eller kulturmiljø skal det redegjøres for dagens situasjon og virkningen av planlagte tiltak.

I reguleringsplaner med kulturmiljøer skal virksomhet for kultur i Bamble kommune involveres i arbeidet med utforming av planen før den behandles politisk og sendes på høring før endelig vedtak.

Ved søknad om rivning eller vesentlig endring av ikke fredet byggverk eller anlegg oppført før 1850 har kommunen i henhold til kulturminneloven § 25 plikt til å sende søknaden over til fylkeskommunen. Søker/tiltakshaver skal legge ved kulturminnefaglig vurdering av tiltaket i sin søknad. Fylkeskommunen skal få anledning til å uttale seg om saken før det blir gjort et vedtak. Hvis et vedtak om rivning eller vesentlig endring er gjort, skal vedtaket umiddelbart sendes fylkeskommunen dersom de har uttalt seg mot rivning eller vesentlig endring.

Fiskere på brygga i Langesund. Foto: Telemark museum.

Gamle Langesund kirke. Foto: Telemark museum.

6. Kulturmiljøregistrering

SEFRAK-registeret

Sekretariatet For Registrering Av Faste Kulturminne i Norge. SEFRAK-registeret er først og fremst et generelt kulturhistorisk register som særlig har verdi som kildemateriale for den lokale historien. Registeret blir også brukt av forvaltningen for å identifisere verneverdige bygninger i lokalmiljøet, og i det kommunale planarbeidet.

SEFRAK-registreringen ble gjennomført i perioden 1975-1995. Bygninger bygget før 1900 ble registrert over hele landet, med unntak av i Finnmark der bygg fra før 1945 ble registrert.

Bygningene i SEFRAK-registeret er i utgangspunktet ikke tillagt spesielle restriksjoner. Registreringen fungerer mer som et varsko om at kommunen bør ta en vurdering av verneverdien før det eventuelt blir gitt løyve til å endre, flytte eller rive bygningen.

For meldepliktige bygninger (bygninger som er eldre enn 1850), er det lovfestet i §25 i Kulturminneloven at en vurdering av verneverdien MÅ gjøres før søknad om endring eller rivning kan bli godkjent.⁴

Askeladden

Databasen Askeladden inneholder data om kulturminner og kulturmiljøer som er fredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven, eller kulturminnefaglig vurdert som verneverdige. Databasen er landsdekkende, og eies og driftes av Riksantikvaren.⁵ Data fra politisk vedtatte planer for kulturmiljø bør legges inn i Askeladden. Dette gjelder de kulturmiljøene som er prioritert i planen, og som kommunen selv har valgt ut som viktige å ta vare på. Eksempel på dette i Bamble er hensynssonene i Langesunds og Stathelles gamle bydeler.

Kulturminnesøk

Kulturminnesøk gjør kart, bilder og informasjon om kulturminner tilgjengelig for alle. Her vises både kulturminnene i Askeladden og andre kulturminner som er lagt inn av publikum. Kulturminner som registreres av frivillige, eiere og andre som en del av arbeidet med kulturmiljøplanen kan legges inn i Kulturminnesøk.⁶

Immateriellkulturarv.no

I Norge er det Kulturdirektoratet har ansvar for å implementere UNESCOs konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven og er Kulturdepartementets fagorgan på dette feltet. Formålet med konvensjonen er å øke respekt for og kunnskap om immateriell kulturarv. Tradisjoner holdes i live ved at kunnskap deles og overføres mellom mennesker. Kulturdirektoratet har derfor laget en kunnskapsbank for å synliggjøre mangfoldet av levende tradisjoner og tradisjonell kunnskap som finnes i Norge. På immateriellkulturarv.no kan man dele sine tradisjoner og lære mer om andres levende tradisjoner.⁷

Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse

Kulturmiljø og landskap av nasjonal interesse er en oversikt og et kunnskapsgrunnlag som skal sikre bærekraftig forvaltning av kulturmiljø i by, tettsted og landskap av nasjonal interesse. Oversikten tar utgangspunkt i de eksisterende registrene; NB!-registeret (Kulturmiljøer av nasjonal interesse i byer og tettsteder), som er under revisjon og KULA-registeret (Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse), som er under etablering. I tillegg vil oversikten inkludere flere kulturmiljø; som blant annet kan være uthavner, fiskevær, industriområde, militæranlegg og kanalanlegg.⁸

⁴ Kilde: <https://www.riksantikvaren.no/les-om/sefrak/> (hentet 22.04.23)

⁵ Kilde: <https://www.riksantikvaren.no/veileder/hva-hvorfor-og-hvordan-en-innforing-i-kulturminneplaner-i-kommunen/> (hentet 01.02.2023)

⁶ Kilde: <https://www.riksantikvaren.no/veileder/hva-hvorfor-og-hvordan-en-innforing-i-kulturminneplaner-i-kommunen/> (hentet 01.02.2023)

⁷ Kilde: <https://www.immateriellkulturarv.no/om-nettstedet/> (hentet 16.04.23)

⁸ Kilde: <https://www.riksantikvaren.no/nbregisteret-kulturmiljoer-av-nasjonal-interesse-i-byer-og-tettsteder/> (hentet 22.04.23)

7. Hovedmål og delmål

Plan for kulturmiljø skal:

- Øke bevisstheten omkring kulturminner og kulturmiljøer som finnes i Bamble kommune.
- Sørge for at flere kulturminner og kulturmiljøer registreres, vurderes og bevares for ettertiden.
- Synliggjøre og formidle kulturminner og kulturmiljøer overfor innbyggere og tilreisende.
- Tydeliggjøre attraktivitetsverdien i arbeidet med å bevare og formidle kulturminner og kulturmiljøer i Bamble.

For kommunens administrasjon skal plan for kulturmiljø:

- Øke kompetansen om kulturminner og kulturmiljø.
- Bidra til å sikre vernehensyn i kommunen.
- Være et verktøy i arbeidet med areal- og naturressurssaker.

Brygga ved Stathelle. Foto: Bamble kommune

Det er valgt mål og delmål fra kommuneplanens samfunnsdel der kulturmiljøer kan bidra til måloppnåelse. De kommenteres under.

	SLIK VIL VI HA DET (MÅL)	SLIK GJØR VI DET (STRATEGIER)
A T T R A K T I V E B A M B L E	Bamble er et attraktivt bosted for unge og barnefamilier, og et sted der eldre føler seg trygge	• Utvikle et variert og attraktivt botilbud. • Legge til rette for tilgjengelige kommunale tjenester av høy kvalitet, og et variert og rikt kultur-, idretts- og foreningsliv. • Utvikle urbane kvaliteter og tilrettelegge for attraktive byrom, samt ha attraktive tettsteder og lokalsamfunn. • Legge til rette for møteplasser, og sikre grøntområder og tilgjengelige friluftsområder. • Skape en felles identitet, optimisme og dugnadsånd som gjør innbyggerne stolte av Bamble. <i>Arbeidet med Plan for kulturmiljø passer godt inn i disse strategiene ved å bidra til attraktivitet, felles identitet, dugnadsånd og bygge stolthet omkring Bamble-samfunnet.</i>
	Bamble er kjent som en attraktiv besøks- og fritidsboligkommune med gode opplevelser	• Jobbe målrettet med merkevarebygging og posisjonering for å sikre markedsføring av Bamble som en attraktiv turistkommune. • Videreutvikle Bamble som kystkulturkommune.

Plan for kulturmiljø har er særlig oppmerksom på viktigheten av å bygge opp Bamble som kystkulturkommune gjennom å løfte frem Langesund og Stathelle som særlig viktige bysentra som kan formidle og synliggjøre hvordan kystkultur har bygget opp store deler av samfunnsstrukturen i Bamble. Kystkultur vil være en viktig merkevare for Bamble overfor innbyggerne og tilreisende.

Bamble er en tilrettelegger for nytt og eksisterende næringsliv som sikrer vekst, utvikling samt ivaretar miljø og mennesker

- Sikre et felles regionalt næringsperspektiv som fremstår samlet, synlig og attraktivt.

Plan for kulturmiljø er vesentlig for næringslivet i Bamble. Uten historien i ryggen kan man heller ikke utvikle ny næring, ny turisme eller nye produkter. Attraktiviteten som ligger i de kvalitetene Bamble-samfunnet bærer med seg gjennom historien er uvurderlige når ny næring skal utvikles og etableres.

8 Tema- og innsatsområder

8.1 Offentlige bygninger og bygningsmiljøer

Samfunnsutviklingen kan i stor grad leses ut i fra hvilke offentlige bygninger som er reist i et samfunn. Eksempelvis ble bygdeborgene i Bamble og rundt om i landet bygget for å gi befolkningen beskyttelse mot fiendtlige inntrengere. Borgene ble etablert som en nødvendighet og som et ledd i samfunnsutviklingen. Senere er det i stor grad lovverket som har regulert hvilke offentlige bygg og anlegg som storsamfunnet tar ansvar for. Eksempelvis Formannskapslovene av 1837 som innførte det kommunale selvstyret og med det bygging av kommunehus og formannskapssaler eller *Lov om almueskolevæsenet paa landet* av 1860 som satt fart på skolebyggingen utenfor byene.

Mange av de offentlige bygningene i Bamble er allerede vernemessig ivaretatt av reguleringsplaner og kommuneplanens arealdel. Vi ønsker likevel å løfte frem noen bygningstyper og kommunaltekniske anlegg som ikke er omfattet av dagens reguleringer.

Skolebygg

Det var den såkalte *fastskoleloven* av 1860 som satte fart på reisingen av skolebygg i Norge - så også i Bamble. Skolebygg ble etablert en rekke steder for å gi elever kortest mulig skolevei. I 1919 var det hele 16 skolekretser i Bamble med tilhørende skolebygg. Brorparten av disse ble bygget i perioden mellom 1860 og 1890. Mange av de eldre skolebyggene er omregulert til andre formål og ikke lenger mulig å identifisere som skolebygg, mens andre er revet.

Dørdal skole (1878), Rørholt skole (1881) og Valle gamle skole (1892) er alle nåværende grendehus. Disse tre skolene forteller ulike historier om Bamble-samfunnet. Rørholt skole var Bambles eneste internatskole for familiene til skogsfolk og innleid arbeidskraft knyttet til

skogbruk. Dørdal skole representerer en "innlandsskole", mens Valle gamle skole

representerer en typisk "kystskole". Disse skolene bør vurderes som hensynssone kulturminne i neste rullering av kommuneplanens arealdel.

Kommunehus og bygg

Med Formannskapsloven av 1837 ble kommunalt selvstyre innført og bestemt at det i hver herredskommune og bykommune skulle være et formannskap og et representantskap, hvis medlemmer skulle velges ved særskilt valg. Følgelig ble det også behov for å reise bygg for å ivareta disse samfunnsfunksjonene. Det første "høsttinget" i Bamble som skulle velge formannskap i 1837 ble holdt på gården Brekke ved Åby. Det første formannskapsmøtet ble gjennomført på Bamble prestegård i januar 1838 og deretter ble møtene gjennomført vekselvis på Prestegården, Stathelle og gården Utgården ved Åby. Fra 1851 ble alle møtene gjennomført på Åby hos Claus Nilsen Åbye for å gjøre reiseveien kortere for representantene fra Vest-Bamble. I 1855 ble møtene flyttet til Stein da kommunen kjøpte gården som klokkerbolig. Her ble møtene holdt i gamlestuen helt frem til 1893 da nytt kommunehus ble reist på Brekke ved Åby. Helt frem til 1964 ble Bamble styrt fra Brekke og i alt 23 ordførere har styrt Bamble herfra.⁹

I dag er kommunehuset på Brekke omregulert til bolig, men reguleringen påpeker at bygningens 1. etasje skal ivareta det utvendige preget som kommunehus.

⁹ Kilde: Jubileumsskriftet for Bamble kommune : 1837-1937 ved G. K. Folkestad, Bamble kommune, 1936

Langesund gamle rådhus, Cudriogården.
Foto: Telemark museum

LANGESUND GAMLE RÅDHUS (CUDRIOGÅRDEN)

Kommunegården ligger på den østre siden av torget i Langesund. Hovedinngangen vender ut mot Cudrios gate og sundet i øst. I nordøst ligger Cudrios sjøbod og i nordvest Wrightegaarden.

Laftet midtgangshus i 2 etasjer med helvalmet tak. Bygningen er kledd med delvis eldre, delvis nylig utskiftet profilert lektepene og har brede, profilerte vannbord. Vinduene har kraftige lister med karnissprofil og er senket inn i veggen. Alle vinduene er nyere, to-fags, sidehengslede vinduer med 2x4 ruter i hvert fag og profilerte sprosser. Huset har innganger midt på fasadene i Ø og V. Begge ytterdørene er nyere, to-fløyet med glass (2x4 ruter) og trekantformet frontispis. Inngangen i V har en liten steintrapp med støpejernsgelender, mens hovedinngangen i Ø har en større to-fløyet trapp og gelender i stein og støpejern. Det er trapp med lem og nedgang til kjelleren i V samt inngang med labankdør i Ø. I grunnmuren i Ø er det også to nyere dører med inngang til offentlig WC. Ifølge branntakster fikk bygningen nytt panel, nye gesimser og delvis nye vinduer på 1830-tallet. Tilhørende uthusfløyer skal ha blitt ombygd til fengsel i 1864 da bygningen gikk over i kommunalt eie. I 1899 ble smårutete vinduer på Ø og S fasader skiftet ut med krysspøstvinduer, mens vinduene på V og N fasader ble beholdt.¹⁰

Vernestatus: Fredet etter kulturminneloven

Kommunaltekniske anlegg

Langesund fikk sitt første vannverk i 1893, da vann ble hentet fra dammene over byen og ført ned til sentrum og vannposten ved dagens torg. Finansieringen av vannverket kom fra den amerikanske filantropen Alfred Corning Clark (1844–1896), som gjennom sitt forhold til operasangeren Lorentz Severin Skougaard (1837–1885), også hadde et nært forhold til Langesund. Disse fakta er bevart gjennom et monument ved vannposten i Langesund sentrum.

8.2 Religiøse bygninger og anlegg

Kulturmiljø: Ruinene etter Olavskirken sammen med Bamble kirke, Bamble prestebolig og tiliggende kirkegårder.

Steder utvikler seg over tid i takt med utvikling og endring av samfunnet. Dette kulturmiljøet er et eksempel på aktivitet tilknyttet religionsutøvelse siden middelalderen og frem til i dag. Her kan man se de lange linjene med middelalderkirkeruin, kirkegårder og prestebolig i kombinasjon med tilpassede administrasjonsbygninger. Kulturmiljøet representerer utviklingen av arkitektur og religion i Bamble. Området inkluderer også flere allerede fredede kulturmiljøer; så som gravminner og veganlegg forbundet med kirkeanleggene. Egenskaper som alder, autenticitet, representativitet, samfunns historiske hendelser og formidling er alle sentrale her.¹¹ Hele området ligger innenfor et verdifullt kulturlandskap; Bamble kirke-Esa-Hvalvika.

Olavskirken/kirkeruiner

Den romanske steinkirken står i dag som ruin. Den har rektangulært skip og smalere, rektangulært kor med et middelaldersk sakristi i stein bygd til på korets nordside. I 1845 ble kirken lagt ned og bygningen benyttet som steinbrudd (Nygaard 1996:1f). Etter en plan av sogneprest Lammers ble stein til nykirkens grunnmur tatt fra den gamle kirkegårds-muren, og deretter ble stein fra kirkebygget tatt til gjenoppbygging og utvidning av den gamle kirkegårds-muren (Barland & al. 1945:7f). Den opprinnelige kirken anslås å være fra ca 1150. Fortsatt i dag, er det deler av kirken som er i bruk ukjentlig. Kirken står på (gnr. 41) Bamble prestegård, hvis opprinnelige navn er

¹⁰ Kilde: Kulturminnesøk (hentet 05.03.23)

¹¹ Basert på notat av Astrid Thomasberg (dok. 69)

Skeidi (NG 59). Kirken ble hele tiden benevnt kirken på Skeidi, på samme måte som prestene kalte seg til Skeidi og sognet ble kalt Skeidi sogn. Kirkeruinen er automatisk fredet grunnet alder.

Bamble kirke

Bamble kirker regnes som Norges første nygotiske kirke oppført i 1841-45 etter tegninger av Gustav Adolph Lammers. Kirken er en korskirke med relativt smale korsarmer av laftet tømmer med utvendig kledning og detaljeringer. Tårnet i vest ble bygget i 1902 (tegnet av arkitekt Haldor L. Børve). Kirken ble restaurert i 1951 og i 1986 ble kirken malt utvendig til dagens farger. Det er 330 sitteplasser i kirken. Bamble kirke er ikke fredet, men listeført som kirke hos Riksantikvaren. I skrivende stund er Bamble kirke under omfattende restaurering.

Bamble kirke. Foto: Bamble kommune

Bamble prestebolig/prestegård/grøntområder

Bamble prestebolig ble oppført i 1891 etter tegninger av Ch. Bretteville. Bygningen har klassisk sveitserstil, stor veranda og flere stilsikre bygningsdetaljer. Den tidligere presteboligen som ble revet i 1891 var tredelt og oppført av Gustav A. Lammers som også sto som byggherre for Bamble kirke rett ved. Foran i den gamle prestegården anla Lammers en stor hage i engelsk park stil. Den første landbruksskolen i Telemark hadde tilhold i denne gamle prestegården og hagen ble omlagt i landskapsstil i 1840-årene. Dagens prestebolig gjennomgikk en viktig og stor rehabilitering våren 2013, hvor den fikk sin mye av sin planløsning tilbake. Det er blitt nye gulv og nytt varmeanlegg i presteboligen. Bamble prestebolig er ikke fredet.¹²

¹² Kilde: <https://ovf.no/presteboliger/bamble-prestebolig> (hentet 07.03.23)

Bamble gravplass og Gamle Bamble gravplass

Gravplasser er dynamiske anlegg og av den grunn i en særstilling som kulturmiljø. Gjennom tidenes løp får gravplassen ofte flere utvidelser, hvor hver av utvidelsene gjenspeiler ulike stilepoker. Gravplassens karakter blir som et lappeteppes fra hele dens historie. En kan velge å verne delområder av gravplassen eller å verne det som gir gravplassen en helhetlig karakter.¹³ Bevaringen bør ikke begrenses til gravminner. I tillegg bør også gravplassenes bygninger (for eksempel kapell, klokkestøpuler, bårhus), struktur (murer, terrasser), vegetasjon (alleer, store enkeltrær) og utstyr (porter, gjerder) vurderes som vesentlig del av kulturmiljøet.

Herre kirke

Herre kirke er fra 1905 og ble vigslet av biskop Gunvald Christian Bernhard Thorkildsen. Det var arkitekt Haldor L. Børve som tegnet kirken, byggmester O. Thovesen og murer Tollef Veholt sto for oppføringen. Herre kirke er en langkirke i stavkirkestil. Kirken rommer 250 personer.

Stathelle kirke

Stathelle er en arbeidskirke med kirkerom og menighetssal liggende i tilstøtende rom. Kirken ble bygget i 1964 av byggmester Kaare Bergerud, og det var arkitekt Bjørn Ljungberg som tegnet kirken. Biskop Kaare Støylen vigslet den. Stathelle kirke har vært gjennom flere utbyggingsfaser.

Langesund kirke

Gamle Langesund kirke gikk tapt i brann natt til 27. november 1988. Nye Langesund kirke sto klar til vigsling 1. søndag i advent 1992 - nøyaktig 4 år etter brannen. Arbeidskirken er tegnet av Tormod Bynke og Tor Arild Danielsen og fremstår i dag slik den gjorde i 1992, med hvit skip og blått tårn og detaljer.

¹³ Kilde:

<https://www.asplanviak.no/prosjekter/verneplan-for-gravplass-veileder/> (hentet 07.03.23)

Oversikt over kirkegårder og gravmonumenter

Bamble kirkegård (Søndre kirkegård (ved Olavskirken/ruinene), Østre kirkegård (ved siden av Bamble kirke) og Lønnrygg/Nordre kirkegård (på andre siden av E18)), Rørholt kirkegård, Stathelle kirkegård, Herre kirkegård, Eik gravlund, Langesund kirkegård (øvre og nedre). I tillegg er det funnet rester etter gravplass i Smibakken i Langesund. Denne er datert til senmiddelalder og er automatisk fredet.

Kirkegården er vårt eldste offentlige uteareal. Der kan mye av stedets kultur og historie avleses sammen med forestillinger om tro, liv og død. Både kirkegårdene og gravmonumentene er preget av sin tids estetikk og idealer. Så lenge de er i bruk skiftes gravene ut og den historiske dokumentasjonen som ligger i de gamle gravene kan bli borte.

I Bamble er det en rekke gravstøtter og gravmonumenter som har historisk interesse. Arbeidet med en oversikt over de mest interessante gravminnene er startet og bør ferdigstilles. Som et eksempel kan nevnes gravmonumentet over operasangeren Lorentz Severin Skougaard laget av den amerikanske billedhuggeren George Grey Barnard (1863-1938). Gravmonumentet *Brotherly Love* ble finansiert av Alfred Corning Clark. Minnesmerket ble laget for å hedre Lorentz Severin Skougaard og det 19 år lange forholdet til Corning Clark.¹⁴

Gravmonumentet Brotherly Love, Langesund kirkegård.
Foto: Wikimedia commons/Orf3us

Bedehus og frimenighetshusene i Bamble

Haugebevegelsen (1796), opphevelsene av Konventikkelplakaten (1842) og Dissenterloven

(1845) førte til at misjonsforeninger vokste frem i Norge. De tett befolkede stedene, industristedene og tettstedene ved kysten fikk de første bedehusene. Det kom nye impulser fra Sverige eller fra reisende som kom sjøveien. Metodister og Frelsesarmeen kom til gruvesamfunnet på Feset. Baptister og Plymouth-brødrene kom til Langesund. Herre Lutherske Bedehus ble vigslet i 1854 og er Telemarks neste eldste bedehus (det eldste lå i Skien). Begge var inspirert av sokneprest Lammers. Det ble etablert hele seks lutherske bedehus i vårt prestegjeld og flere frikirker før 1900.¹⁵

I likhet med skolebyggene, er mange av bedehusene omregulert eller revet. De som står igjen bør vurderes som vernesoner i neste rullering av kommuneplanens arealdel.

8.3 Bykjerner og sjøfartsbyer

Skipsfarten var viktig for den økonomiske utviklingen i Bamble gjennom eksport av varer; hovedsakelig trelast og tømmer, mineraler fra gruvene og is fra isdammene. Handelsflåten bidro til verdiskapning gjennom flere hundre år. Skipsfarten bidro til at innbyggere i Bamble fikk kjennskap til eksotiske varer fra fremmede verdensdeler og mannskap høstet erfaringer fra internasjonale farvann. Skipene fraktet verdifull last fra vårt område og brakte nye varer inn til våre havner. Gode privilegier fra kongen i København til skipsbyggere og adelsmenn førte til at enkelte slekter bygde opp virksomheter som ble viktige for Bamble i lang tid. Eksempler på dette er Lund-slekten som etablerte verft på Smietangen. Jacob Cudrio og Cudrio-slekten kom flyttende til Langesund fra Skien. Senere kom også Wright-slekten som drev med handel i Langesund. På Stathelle spilte Blehr-slekten en tilsvarende viktig rolle.¹⁶

¹⁵ Basert på notat av Arne J. Lund (dok 245)

¹⁶ Basert på rapport fra Langesund og Omegns Sjømannsforening (dok 270-277)

¹⁴ Kilde: <https://skeivtarkiv.no/skeivopedia/lorentz-severin-skougaard> (hentet 07.05.23)

Bymiljø fra Langesund. Foto: Bamble kommune

Kulturmiljø: Langesund Sentrum

Kulturmiljøet Langesund by er av nasjonal interesse fordi det viser hvilken betydning trelasthandel har hatt for by- og stedsutvikling i Norge fra 1500-tallet og framover. Det dokumenterer og formidler Langesunds historie som tollsted, ladested og trelasthavn, med sterke handels-, skipsbygger- og sjøfartstradisjoner.

Kulturmiljøet er en kilde til kunnskap om arkitektoniske, byplanmessige og sosialhistoriske sider ved seilskutetida, og om sammenhengen mellom naturgitte forutsetninger, slik som beliggenhet, og framvekst av næring.

Bebyggelsen i området har bruksverdi knyttet til videreføring av dagens bruk og ny bruk, men kulturmiljøet som helhet har også bruks- og opplevelsesverdi som kilde til formidling, opplevelse og rekreasjon.

Byveksten var nært knyttet til trelasthandelen i seilskutetida og fiske. Mot slutten av 1500-tallet ble Langesund regnet som et av landets største utførselshavner for trelast. Det ble etablert raffineri for importsalt på Langøya i 1602 som var i drift i om lag 30 år. Mot slutten av 1600-tallet etablerte skipsbygging og sjøfart seg som hovednæringer. Den første tida hadde Langesund kun tillatelse til å laste og losse korn fra Danmark og tømmer, men fra 1765 ble tillatelsen utvidet til å gjelde alle slags varer.

I 1661 besto Langesund av 21 hus og hadde 150 innbyggere. I 1801 var folketallet økt til 552, og i 1910 til om lag 1400. Utover på 1700-tallet fikk stedet både skole (1732) og kirke (1753-55).

Langesund fikk status som bykommune i 1837. Byens storhetstid var nært knyttet til seilskutetida og overgangen til damp på begynnelsen av 1900-tallet førte til stagnasjon. Det ble riktignok etablert

mekanisk verksted i Langesund, men tida med omfattende vekst var over.¹⁷

Den gamle trehusbebyggelsen i Langesund sentrum er tydelig eksempel på et klassesamfunn. Her er store kjøpmannsgårder nord for Torget og arbeider- og sjømannshus på sydsiden.

I dag preges sentrum av to store plasser som skyldes utlufting i kvartalene; Torget og Tordenskjolds plass. Dagens kommunegård ble bygget av reder og kjøpmann Jacob Cudrio i 1785, og overtatt av kommunen i 1862. Da sto det sjøhus og et stort uthus på eiendommen. Sjøhuset står ennå, men uthuset ble revet. Der bygget man et fengsel, men det ble revet etter krigen og Torget fikk den form det har i dag og går like ned til sjøen.

Byen er et godt eksempel på et sted med svært lang historie hovedsakelig knyttet til sjøveis transport, og som fikk endrede forutsetninger for næringen gjennom tidene. Utviklingen stagnerte med slutten av seilskutetiden, og byen som står i dag er et bilde av en by fra denne perioden. Områdene i den sentrale delen av sentrum rundt torget vitner om denne utviklingen, og er derfor et kulturhistorisk miljø av nasjonal interesse.

Delområdet omfatter byområdet rundt torget i Langesund. Området inneholder Clarks gate, Tordenskiolds gate og Cudrios gate.¹⁸

Området er i dag belagt med hensynssone kulturmiljø i reguleringsplan for Langesund sentrum og er av Riksantikvaren klassifisert som et Kulturmiljø av nasjonal interesse.

¹⁷ Basert på notat fra Vestfold og Telemark Fylkeskommune - forslag til fagrapport -Telemarks historie og forslag til å løfte områder til nasjonal verdi (dok. 266)

¹⁸ Kilde: Kulturminnesøk (hentet 05.03.23)

Brygga i Langesund med kranen til Langesund mekaniske verksted i bakgrunnen. Foto: Telemark museum

Kulturmiljø: Stathelle, Gamle Stathelle

Kulturmiljøet Stathelle er av nasjonal interesse fordi det viser hvilken betydning sjøfart, transport og trelasthandel har hatt for by- og stedsutvikling i Norge. Kulturmiljøet dokumenterer og formidler hvordan Stathelle utviklet seg fra å være et ferjested på 1650-tallet og til å bli en by, med bakgrunn i sjøfarts- og transportvirksomhet og trelasthandel.

Kulturmiljøets kunnskaps- og opplevelsesverdier er forbundet med områdets arkitektur, beliggenhet og byutviklingshistorie. Bebyggelsen har bruksverdier knyttet til videreføring av dagens bruk og ny bruk, men kulturmiljøet har også bruksverdi som kilde til formidling, opplevelse og rekreasjon.

Starten på Stathelles byutviklingshistorie er stedets tidlige funksjon som ferjested. Det ble etablert fast skyssforbindelse mellom Stathelle, Brevik og Kristiansand i 1689 da det ble anlagt postvei. Ferja som gikk mellom Stathelle og Brevik var del av den Sørlandske hovedvei, som var hovedferdelsåren til lands mellom Christiania og Stavanger. Ferjeleiet i Stathelle lå ved Bukta, hvor det også var skyssstasjon med hus og staller.

Stathelles beliggenhet gjorde stedet egnet for trelasthandel, noe som medvirket sterkt til byutviklingen. Til å begynne med var det to handelshus som dominerte virksomheten. I 1774 ble Stathelle ladested. Rundt 1800 opplevde stedet en nedgangsperiode, som ble etterfulgt av ny oppblomstring i trelasthandel på 1830-tallet. Stathelle hadde da sin storhetstid. På dette tidspunktet var det ett handelshus som dominerte virksomheten. Den bevarte empirebebyggelsen i Stathelle stammer i hovedsak fra starten av 1800-tallet, og er et historisk minnesmerke om livet og

næringen fra denne perioden. Stathelle er, sammen med Brevik, starten på det vi kjenner som små, pittoreske og idylliske trehusbyer langs sørlandskysten.

I 1886 ble fergeleiet flyttet fra Bukta, vestover ut til Mølla. Også Bamble Sparebank og Samlaget etablerte seg der. Endringen gjorde at de tidligere sentrale delene av Stathelle ble roligere enn før. Herberger og skjenkesteder forsvant. På starten av 1900-tallet ble det bygd ferjer som kunne ta biler, men disse var små. Den første som ble bygd tok fire biler. Den neste tok ni. På store utfartsdager kunne køen og ventetida bli lang. Da Brevikbrua ble anlagt og tatt i bruk i 1962, erstattet den fergetrafikken over Brevikstrømmen.

Kulturmiljøet Stathelle omfatter byområdet, Strandgata, Kranabakken, Dalen, Brochs gate, Løkka og Åsenbakken. Det er et lite og homogent trehusmiljø med stiltrekk fra empiren, med bevarte boliger og bygninger som huset fellesskapets institusjoner. Den østlige delen av kulturmiljøet består av småbåthavn og opplag for båter om vinteren. Kulturmiljøet tydelig avgrenset og godt bevart, med høy grad av autenticitet¹⁹

Vernestatus: Området er i dag regulert som hensynssone kulturmiljø i reguleringsplanen for Stathelle Brohodet og er av Riksantikvaren klassifisert som et Kulturmiljø av nasjonal interesse.

8.4 Særsilt viktige arkitektoniske bygninger

Wrightegården

Wrightegården ligger sentralt nordvest for torget i Langesund. Den er bygd inn i en nord - sørgående skråning, med den smale Tordenskjolds gate i øst og inngjerdet bakhage i vest. I nord ligger Kongshavn. I øst ligger Cudrios sjøbod og Langesund gamle rådhus.

Wrightegaarden ble bygget på begynnelsen av 1800-tallet som bolighus. I den antikvariske bygningsnemds innberetning da bygningen ble fredet i 1923 omtales bygningen som et tømmerhus med en elegant karakter med en

¹⁹ Basert på notat fra Vestfold og Telemark Fylkeskommune - forslag til fagrapport -Telemarks historie og forslag til å løfte områder til nasjonal verdi (dok. 266)

spesielt fint utformet fasade mot gaten, og med utpregede detaljer i Louis XVI-stil.

Bygningen ble reist for kjøpmann Just Wright. Wright var gift med Bolette, datter av Jacob Cudrio. Cudrio var reder og kjøpmann, og vi kjenner navnet blant annet fra den omtalte Cudrios sjøbod.²⁰

Vernestatus: Fredet etter kulturminneloven

Croftholmen

Croftholmens egentlige navn er Gjermundsholmen, og har fått sitt kallenavn etter Fredric Croft som kjøpte hele holmen i 1893. Croft hadde slått seg opp på tømmer- og is-eksport, og bygde på 1890-tallet flere bygninger på Gjermundsholmen. Hovedhuset er oppført i dragestil, og er tegnet av arkitekt Børve. I nyere tid har mye av den gamle bygningsmassen, samt nybygg, vært brukt som maritim skole og i de senere år videregående skole.

Vernestatus: ikke fredet

Croftholmen. Foto: Bamble kommune.

Kulturmiljø: Cudriosgate 3, Cudrios sjøbod og det gamle rådhus i Langesund

Langesund er bygget opp rundt skipsfart og bruk av sjøen. Dampskipskaia var i en lang periode sentral i utviklingen av næringsvirksomheten i byen. Cudriosgate 3 som ligger tett opp til det gamle rute- og tilknytningspunktet, dampskipskaia i Langesund, er en av to sjøboder som er bevart i Langesund. På landsbasis er det også få sjøboder igjen. Bygget vurderes å ha høy verdi

fordi det var typisk for sjøfartsbyer og tettsteder med slike sjøboder. Sjøboder som denne er nå mer sjeldne langs hele kysten og har måttet vike for utviklingen og endret næring i kystbyene. Alder er ikke et selvstendig kriterium for vurdering av verdi, men det er naturlig nok færre av de eldste byggene. Cudriosgate 3 er en av de eldre byggene i Langesund. Bygg med kjent historie, med betydning for et steds utvikling, gjerne med tilknytning til navngitte personers liv blir generelt verdsatt høyt. Cudriosgate 3 har en slik tilknytning og historie og får derfor gjennom dette en høy lokal verdi. Den historiske tilknytningen til Jacob Cudrio er en godt kjent og viktig historie i Langesund.

Bygget ligger i et eldre trehusmiljø nært opp til en annen sjøbod og nær det gamle rådhuset. Jacob Cudrio, som bygde rådhuset og brukte det som bolig, var bruker og antatt bygger av sjøboden. Til sammen kompletterer de tre byggene hverandre og gjensidig hever verdien av hverandre. Det at både boligen (det gamle rådhus) og sete for næring og virksomhet (sjøboden) er ivarettatt gjør at det får en høyere verdi, også utover det lokale.²¹

St. Helena - Tollvaktbod og tollpakkbod

Laftet tømmer-sjøbod bygget i flere omganger f.o.m. ca. 1740, bryggerhuset i vest, og senere sjøbod bygd i to omganger. Siste sammenbygging av bryggerhuset og sjøboden antas ca. 1863 når Toldvesenet overtok eiendommen og etablerte Toldkontor og boder for tollede varer inn og ut av landet (Tollpakkboden). Langesund tollstasjon var operativt i bygningene i perioden 1864 -1963. Tollvakthuset St. Helena står på fredningsplanene og er en kystkulturhistorisk perle. Tømmerstua i Tollpakkbodens andre etasje er røft og reversibelt restaurert og innredet for møter, kurs og små selskaper.

²⁰ Kilde: Kulturminnesøk (hentet 05.03.23)

²¹ Basert på notat fra Vest-Telemark museum (dok 198)

Tollpersonalet utenfor St. Helena. Foto: Telemark museum

Villa Busk

Villa Busk er tegnet av arkitekt Sverre Fehn (1924-2009) og oppført 1990. Byggherre var Astrid og Terje Welle Busk.

Villa Busk ligger i et kupert landskap med knauser, myrdrag og furuskog. Huset består av to hoveddeler, en langstrakt hovedfløy på toppen av et høydedrag, og et firkantet tårn i dalsenkningen på østsiden. De to delene er forbundet av en innbygget bro som markerer en tverrakse til hovedfløyen. Aksen fortsetter på vestsiden i en overdekket, åpen gang som markerer hovedinngangen og leder ut til et mindre uthustårn. Huset er oppført i plasstøpt betong og limtrekonstruksjoner, og preges i alle ledd av gjennomtenkte detaljer og fremragende håndverk. Tårnet er kledd med stående panel av redwood. Takene er tekket dels med kobber og dels med skifer. Interiøret er preget av ulike trematerialer kombinert med skifer, marmor og rå betong. En stor del av innredningen er spesialtegnet til huset, bl.a. kjøkkeninnredning, sittegruppe og lysarmaturer.

Vernestatus: Fredet etter kulturminneloven

I tillegg til sentrumsnære bygninger er det også en rekke gårdsmiljøer som er historiefortellere i form og beliggenhet. Disse bør vurderes hensyntatt i kommende rullinger av kommuneplanens arealdel.

8.5 Eldre industri og næringsanlegg

Bambles tilknytning til kysten og sjøfart i kombinasjon med et rikt mineralholdig omland, har ført til stor næringsvirksomhet over lang tid. I Bamble er det drevet næringsvirksomhet knyttet til bergverksvirksomhet sammenhengende i 500 år - fra de første bergmennene til dagens grus- og pukkverk. Den første dokumenterte gruvedriften var i Tråk i 1542 med tyske bergmenn. I de påfølgende århundrene ble det drevet gruvevirksomhet og steinbrudd en lang rekke steder. På starten av 1900-tallet var kalksteinsbruddene i Bamble avgjørende for etableringen av Norsk Hydro på Rjukan/Notodden. I tillegg til bergverksindustrien har det også vært periodevis viktig næringsvirksomhet knyttet til eksport av is, fremstilling av salt, tømmerfløting og til og med en viden kjent skifabrikk i Langesund som utstyrte våre mest kjente polfarere med utstyr av høy kvalitet.

Tråkfjell gruver

Ved Tråk etablerte tyske bergmenn gruvevirksomhet i renessansetiden - rett etter reformasjonen - i 1542. I dag kan man se rester etter virksomheten i landskapet - både i form av gruveganger, røsk og skjerp. Gruvene på Tråk ble også drevet av det engelske selskapet Traag Mines Ltd. mellom 1904 og 1908. Da ble det anlagt en 2 km lang jernbane fra gruvene og ned til sjøen. Traseen og brofundamenter er fortsatt synlige i landskapet.

Vernestatus: Det er etablert en hensynsone rundt stollene på Tråkfjell, men gruvene er ikke fredet.

Utskipingshavn av nikkel ved Prisgrunn

Engelskmenn etablert nikkelverk i Bamble. Først ved Meikjær og Nystein gruve, men virksomheten ble nedlagt i 1885. Under første verdenskrig økte etterspørselen og virksomheten tatt opp igjen. Bamble Nikkelcompagni etablerte smeltehytte ved Prisgrunn i 1917 som holdt det gående en kort periode frem til 1920. Det er rester etter flere utskipingshavner i bambleskjærgården, men ved Prisgrunn er det tydelige tegn i landskapet - både i form av rester etter smeltehytte og store slagghauger - som gir informasjon om virksomheten.

Ødegårdens Verk, ca 1915. Heiabakken rett frem med frikirken til høyre og Ødegaardens landhandel til venstre. Foto: Telemark museum [CC BY-NC 4.0]

Ødegårdens verk

I 1872 ble det funnet apatitt i fjellet ved Feset. Rettighetene ble solgt og stor bergverksvirksomhet ble etablert. Fosfatet ble i starten fraktet med hest til Åby eller Prestvika i Valle for utskiping. Senere ble det anlagt taubane som effektiviserte frakten.

Det franske gruveselskapet Compagnie Francaise des Mines des Bamble med hovedkontor i Paris sysselsatte flere hundre fagfolk av ulik art ved Ødegaardens verk.

På det meste var det 800 menn og kvinner som var sysselsatt ved gruvene og det bygde seg opp et helt lite samfunn ved Ødegårdens verk. Arbeidsfolkene kom fra alle samfunnslag og fra flere nasjoner. Med så mange arbeidere i aktivitet ble det behov for tilknyttede samfunnstjenester som lege og politi, ulike utsalg og serveringssteder, samt religiøse forsamlingshus.

Aktiviteten på Ødegårdens verk nådde sin topp tidlig i 1880-årene. Men funn av store apatittforekomster i USA førte til prisfall og driften på verket ble bygget ned. En liten arbeidsstokk holdt liv i gruvene frem til 1910 da virksomheten gikk konkurs.

Idag er det få rester av igjen av den store virksomheten på Ødegårdens verk, men historien om fremveksten av det lille gruvesamfunnet fortjener å bli fortalt og formidlet.

Kulturmiljø: Korsalen kalksteinsbrudd

Korsalen kalksteinsbrudd, mellom Langesund og Stathelle, ble etablert på starten av 1900-tallet da behovet for kalk økte. Det besto av tre åpne

brudd som fungerte samtidig fra 1910 til 1929, i perioden da metoden som er kjent som «Birkeland-Eyde-metoden» ble benyttet til produksjon av kunstgjødsl. Det avgrensede landskapet omfatter alle tre bruddene.

Norsk Hydro hadde større og mindre kalksteinsbrudd flere steder i Norge til sin produksjon av kunstgjødsl i Notodden og Rjukan. De tre hovedbruddene – Store Arøya, Korsalen og Kjørholt – ligger alle på en kalksteinsrygg som går fra kysten og innover langs fjorden i Grenland. De hører til hver sin fase av produksjonen. Av de tre hovedbruddene, er Korsalen kalksteinsbrudd det best bevarte. Det ligger åpent og karakteristisk til i landskapet. Kalksteinsbruddet ligger godt synlig og lesbart i terrenget, i et etablert turområde. Områdets landskapskarakter fra bruddets driftsfase er bevart. På vestsida av ryggen er kalksteinsbruddene og gruvesjaktene (synkene) synlige som åpne sår i bergsida, og som fordypninger ned i terrenget. Fordypningene er fylt med vann.

Det kulturhistoriske landskapet Korsalen kalksteinsbrudd er av nasjonal interesse fordi det dokumenterer og formidler avgjørende sider ved Norsk Hydros råvaretilgang for kunstgjødslproduksjon. Det er dermed en viktig del av fortellingen om Rjukan-Notodden Industriarv, den andre industrielle revolusjon og hvordan Norsk Hydros virksomhet bidro til å endre matvareproduksjonen i Norge og verden på starten av 1900-tallet. Rjukan-Notodden Industriarv ble ført inn på UNESCOs verdensarvliste i 2015.

Det kulturhistoriske landskapet knytter kysten og den banebrytende industrien inne i landet, sammen. Med bakgrunn i historien og de synlige sporene i naturen, er det knyttet store kunnskaps- og opplevelsesverdier til landskapet. Det har bruksverdi som tur- og rekreasjonsområde.²²

²² Basert på notat fra Vestfold og Telemark Fylkeskommune - forslag til fagrapport -Telemarks historie og forslag til å løfte områder til nasjonal verdi (dok. 266)

Kongens dam, Herre. Foto: Bamble kommune

Kongens dam ved Herre, Dam/demningsanlegg

Kongens dam er en murdam ved utløpet av Hellestveitvatnet i Herreelva. Elva har sitt utløp i Frierfjorden ved tettstedet Herre. I elva har det vært kverner og sagbruk drevet med vannhjul helt siden 1500. Herre er således et meget gammelt industriområde. Navnet "Kongens Dam" sies å komme av at området etter reformasjonen (1537) ble overført fra Gimsøy Kloster til kongen. I 1543 ble det i forbindelse med sølv- og blyfunn anlagt smeltehytte og pukkverk ved Gyteelva (navnet på den første korte strekningen av elva fra dammen og ned til Herreelva). Driften ble relativt kortvarig, og ingen spor etter hytte og pukkverk er kjent. Gruvene er de mest markante minnene etter virksomheten. I Herreelva har det vært flere dammer og tilhørende anlegg opp gjennom tidene. Hammerverket var et jernverk med to stangjernshammere. Den ene hammeren lå oppe ved Kongens dam. Verket var i drift fra 1713-1860. Dammen sto ferdig i 1903 og består av store murte steinblokker med mørtel i fugene. Dammen er 11 meter høy, 116 meter lang og 4,5 meter bred, og har et åpent flomløp i midtpartiet. Den erstattet en tredam fra Hammerverkets tid. En senere stor virksomhet her var Bamble Cellulosefabrikk, i drift 1907-1978.²³

Vernestatus: Statlig listeført

Isproduksjon

Is skapte arbeidsplasser og Bamble var godt egnet for is-produksjon med vinteråpne havner og skrånende åsrygger med innsjøer og tjern med kort vei til havet. Det synes som det i liten grad

var bamblingene selv som drev med isdrift. De leide ut eiendommene sine til menn med kapital og risikovilje.

Fra 1850-tallet gikk is-drift fra å være et «høstingsbruk» av natur-is, til å bli en nærmest industri som sysselsatte mange menn. I 1860 ble etterspørselen etter norsk is så stor at det måtte anlegges dammer. Frem til 1900 ble 150 is-forretninger etablert fra Bamble til Solum. Stathelle sto for utskiping av 10 000 tonn is i 1887 og som det fremkommer, var det i alle fall fire dammer i Bamble, som lå tett opp til Stathelles kommunegrense. Rundt år 1900 var 1715 personer sysselsatt i 103 ulike virksomheter knyttet til produksjon, eksport og salg av is i Telemark.

Industrialiseringen av isdriften førte til mange nye «yrker». Isdammene ved Elvik ble bygget opp av stein og slike murer var det mange av både i Bamble og i områdene rundt. Noen kilder sier at det ble anlagt over 100 isdammer fra 1860 og bare det ga arbeid til mange menn. Ishus ble anlagt for å mellomlagre isen før bording på skip. Ishusene varierte i størrelse og store ishus kunne romme flere tusen tonn med is og ha flere rom.

Det ser ut til at slekten Wiborg fra Brevik sto for den tidligste og den totalt største driften av is i Bamble de årene isdriften varte. Thomas Johannes Wiborg (1812-1874) bodde i Brevik, men mange av hans forretninger var i Bamble. Datteren Elisabeth Wiborg Frølich skriver at han startet med is i 1840, altså svært tidlig.

I dag kan man se rester etter isdriften i Bamble flere steder. Både i form av murer i landskapet for å demme opp og i noen grad rester etter ishus. Eksempelvis er isdammen ved Åstadheia vel bevart og ligger i nær tilknytning til etablert turvei.

24

8.6 De nyere tids transformasjoner

Bamble-samfunnet har vært igjennom store endringer i løpet av forholdsvis kort tid. Ut ifra et kulturmiljø-perspektiv medfører dette at tidshorizonten må forkortes og at man også må ha fokus på kulturmiljøer som ligger tett opp til vår egen tid. Et av de tydeligste tegnene på de siste 10-årenes transformasjoner er hvordan kyststripa har endret seg fra kulturbeite til hyttekonsentrasjoner. Hytteutbyggingen og skjærgårdsturismen har ført til store

²³ Kilde: Kulturminnesøk (hentet 05.03.23)

²⁴ Basert på notat av Liv Wiborg (dok 194)

næringsmessige endringer som eksempelvis på Valle. Samtidig kan etablering av nye veitraseer eller utvikling av nærings- og boligarealer føre til at nye kulturmiljøer oppdages og kartlegges. Som for eksempel i forbindelse med omlegging av ny E18 ved Rugtvedt. I slike situasjoner er det nettopp viktig å ha en plan for kulturmiljøer som kan fungere som et bevisstgjørende og styrende verktøy for administrasjon og politikere i kommunen. Andre eksempler på utviklingsprosjekter som ligger i randsonen for viktige kulturmiljøer er Smietangen og Salentunet i Langesund, Brotorvet på Stathelle og den nevnte utviklingen ved Rugtvedt.

Rugtvedt sett fra Høgenhei. Foto: Bamble kommune

Kulturmiljø: Rugtvedt

Rugtvedt-området fremstår i dag som et av kommunens mest sentrale møtepunkter og kommunikasjonsknutepunkt. Som en del av dette bildet er det gjort næringsetableringer i stadig økende tempo og størrelse siden slutten av andre verdenskrig og helt frem til idag. Parallelt med dette er også Rugtvedt viktig som kulturmiljøområde i Bamble - selv om sporene er lite synlige i dagens Rugtvedt.

Gjennom utgravninger foretatt ved byggingen av ny trassé for E18 er det slått fast at det har vært bosettinger ved Rugtvedt siden 7500 år f. Kr. Og lenge før E18 har Rugtvedt vært knyttet til det gamle vegnettet som forbandt øst- og sørlandet

gjennom gamleveien ved Bamble kirke, Bambleveien mellom Brevik og Kristiansand (1689) og den sørlandske hovedvei (1880-1963). Sporene etter de gamle ferdselsveiene ligger i landskapet, men de overskygges av dagens massive utbygginger.

Til tross for at mye er borte, hjelper landskapet oss med å synliggjøre utviklingen gjennom millioner av år. De mange skjæringene i fjell for å legge til rette for E18 eksponerer en geologisk historiebok som strekker seg tilbake til bamblesformasjonen for 1500 millioner år siden. Den blottlagte fjellsiden ved Høgenhei viser hvordan landskapet har blitt formet lag for lag.

Rugtvedt som lokalsamfunn fremstår som et Bamble i miniatyr og kan i formidlingsammenheng fungere som et bilde på hvordan bamblesamfunnet har utviklet seg i takt med tiden. Fra de tidligste bosettingene og de første næringsetableringene med gruvedrift, isproduksjon, jordbruk og fiske, skogbruk og frem til nyere tids næringsetableringer. Bosettingsmønstrene på Rugtvedt kan også sees som et bilde på hvordan Bamble har endret seg over tid med nye boligfelt knyttet til landområder som tidligere lå under flere storgårder og som nå huser småsamfunn knyttet til boligutvikling og skolekretser.

Med de siste årenes næringsetableringer kan Rugtvedt være et godt eksempel på omstillingskraften i dagens Bamble og viljen til å tilpasse seg til et stadig skiftende samfunn.

8.7 Landbruk, skogbruk og fiske

I et utdrag av Bambles historie og geografi fra 1930 får vi en del informasjon om hvordan næringslivet var den gang. På den tiden var jordbruket den viktigste næringen i Bamble. Det var til sammen 18 kvadratkilometer dyrket mark i Bamble på denne tiden og de fleste gårdene var drevet godt av selveiere. Mange av gårdene lå avsides til, og veinettet var bare stedvis utbygd, slik at mange gårder var isolert og det var tid- og ressurskrevende å frakte varer dit kundene befant seg. Kampen om de faste kundene var hard og noen ganger usunn - tilfeller av underprising er kjent. Dermed var det duket for å samarbeide om å nå ut med produktene på en mer effektiv måte. I 1898 ble interessentskapet Langesund Meieri

etablert i et samarbeid mellom flere gårdbrukere i Bamble. Noen år senere ble Bamble Meieribolag etablert også med tilhold i Langesund og med melkeutsalg på Stathelle.²⁵

Mange av gårdbrukerne drev gårdene i kombinasjon med annet inntektsgivende arbeid. Ved de kystnære gårdene var gårdbrukeren også fisker, og i det skogrike innlandet var gårdbrukeren også skogbruker. Skogdrift var på starten av 1900-tallet Bambles største næring etter jordbruket.

Skogbruk var og er en viktig inntektsvei for de større grunneierne og bøndene i Bamble. For flere av eiendommene var skogbruk viktigere en landbruksproduksjonen. Fra 1600-tallet var trelasteksport svært viktig ved siden av trekullproduksjon og hugging av spesialtømmer til skipsbygging og husbygging. Skogdrift med hest og fløtning på vassdragene i kommunen frem til sagbrukene gav stor sysselsetting og verdiskaping. Mange av tømmerhoggerne bodde hele uken inn i skogene, og en rekke av disse skogshusværene finnes fortsatt og brukes delvis som hytter i dag. Fra 1960 og utover ble det mer mekanisert drift med motorsager og etter hvert hogstmaskiner og tømmertransport med bil som reduserte behov for menneskelig arbeidskraft radikalt.

Bamble har over 100 husmannsplasser, mange av disse lå dypt inn i skogene i Bamble. De fleste ble fraflyttet like før og etter århundreskiftet, mens noen mindre klynger som plassene rundt Rørholtlangen, ved Hundekilen, Moen og Tangen hadde bosetning frem til 1950-tallet. Noen plasser er godt bevart, som inne ved Rørholtlangen, mens de fleste finnes i form av hustufter, steingjerder og gjengrodd åkerlapper i dagens skogsområder. Viktige kulturminner om enkle kår, tøffe tider og omstilling og flytting til bedre muligheter innen egen kommune. Eller som mange gjorde, reise til Amerika.

8.8 Fangst og fiskeanlegg

Bambles kyst strekker seg fra innerst i Fossingfjorden gjennom gamle Bamble kommune med øyer og skjærgård ved Valle, Våg og Havsund mot Åby. Gjennom Langesund og langs

Fjordfiske etter sild i Bamble. Foto: Telemark museum

Langesundfjorden mot Stathelle. I tidligere Stathelle kommune, innenfor Brevikstrømmen, kommer en over i kysten mot Frierfjorden som er mer som et innlandshav.

Som ellers i landet var det langs kyst og sjø de første mennesker bosatte seg etter istiden, og Bamble er rik på fornminner helt tilbake til de første bosettinger i steinalderen. Utvikling av kyst- og fiskerinæring i Bamble følger utviklingen på Østlandet og Skagerrakkysten. Fiske var tilknyttet bosettingen og var kombinert med landbruk ved at fiske, utnyttelse av kystens ressurser, var en del av gårdsdrift. I tillegg til gårdene fikk en også strandsittere som kombinerte jordbruk, fiske og skipsfart. Etter hvert ble fiske mer spesialisert og ble utviklet som egen næring.

De første fiskeriene i dette distriktet var sannsynligvis et «nærfiske» knyttet til der folk bodde og et ledd i den nære matforsyningen. Fiske ble sannsynligvis drevet med små farkoster, ro- og seilfarkoster. Fra ca. 1900 begynte motoriseringen av fiskeflåten. Dette skjedde på hele Norskekysten og var med på å øke fiskernes aksjonsradius. Når en ser på hvordan bunnforholdene er utenfor det som i dag er Bamble kommune, er det forholdsvis dypt vann nært kysten. Dette har medført at fiske i dette området ikke var det som kan kalles havfiske/bankfiske, men et fiske på lokale nære ressurser. Fiskefeltene utenfor kysten var fiskefattig hav, Norskerenna, og ble i liten grad tatt i bruk før trålfiske ble alminnelig.

Bamblekysten er godt egnet for fiske, men ingen steder drives det stort. I 1897 blir det gjort forsøk på trål etter reker og vårt distrikt blir dette fisket et av de første steder med lønnsomt trålfiske. Fra 1905 begynner man å installere motorer i båtene.

²⁵ Kilde: Bamble Meieri 1898-1973: 75 års beretning, Halvard Benum (1974)

Statistikk fra Fiskeridirektøren i 1914 viser at kystområdet vårt hadde relativt mange med fiskeri som eneste inntekt; 514 i Bratsberg amt; derav 200 i Kragerø, 140 i Skåtøy, 9 i Brevik, 80 i Langesund og 67 i Bamble. Dertil 30 tilvirkere og 12 ishus i Langesund-distriktet.

For Langesund og Bamble har fiske etter reke vært det bærende fiske omtrent siden det begynte. Antall båter var på topp i 1960-årene. Rekene ble levert som dagsfangst og landet på mottakene i Langesund og på Kjønnøya. Med stabile og forholdsvis store tilførsler av reker ble det grunnlag for produksjon av pillede reker for den delen av fangsten som ikke egnet seg for salg som kokte ferske reker. Reimes rekefabrikk hvor det ble håndpillet reker ble etablert og ga arbeid til hovedsakelig kvinner. Rekefiske er også i dag det bærende fiskeriet i Bamble med 12 fartøyer.

Langesund og omegn fiskernes forening ble etablert i 1907. Økt fangst dannet grunnlag for fiskemottak, levering, distribuering og videreforedling av fisk. Det ble etablert en rekke fiskeoppkjøpsanlegg - særlig i Lange-sund, men også på Valle, Hafsund og Kjønnøya. I 1937 ble Langesunddistriktets fiskernes omsetningsorganisasjon etablert.²⁶

Utstyret utviklet seg og fjordfiske ble byttet ut mot fangst lenger ut til havs. Fortsatt står det igjen rester etter utstyr som ble benyttet i tidligere tider. Så som garnvinner, jettegryter til impregnering av garn og eldre stolpebrygger med lagerbygg. Stolpebryggene i Langesund er særpregete bygningskonstruksjoner som både har vern gjennom pbl 1-8 og reguleringsplanene i Langesund.

Ingen av disse levningene etter fiskeriet i Bamble er fredet og det er lite informasjon om fiskeaktiviteten i Bamble-fjordene tilgjengelig i det offentlige rom. Dette bør vurderes som hensynssoner i neste rullering av kommuneplanens arealdel.

8.9 Kulturlandskapsvernområder

Landskapsvernområder er større eller mindre områder med naturlandskap og/eller kulturlandskap med stor økologisk, kulturell eller

opplevelsesmessig verdi, som er vernet mot inngrep som i vesentlig grad kan endre landskapets karakter.

Bevaring av landskapsbildet og landskapsopplevelsen er sentrale målsettinger ved opprettelse av landskapsvernområder. Vernet praktiseres ikke så strengt som i et naturreservat eller nasjonalpark, da det primært er landskapet som helhet og ikke de enkelte artene som skal beskyttes. Tradisjonell næringsmessig utnyttelse, som jordbruk og skogbruk, kan som regel drives som før.²⁷

I forbindelse med rullering av kommuneplanens arealdel for Bamble kommune (2020-2025) ble det foretatt en vurdering av viktige kulturlandskap, og på bakgrunn av dette gjort justering av tre hensynssoner og tilføyd en ny. Justeringer er gjort på områdene rundt Høen-Bamblevann-Hørsfjell, Høgenhei-Grasmyr-Rogn og Rørholt-Storøy. Ny hensynssone for kulturlandskap er lagt inn for områdene Sundby-Gjømle-Eik. I kommunedelplanens arealdel er kulturlandskapsvernområder markert med hensynssone H550.

Åby

Funn av to middelalderskip datert til perioden 1250-1350 i Åbyfjorden gir grunnlag for å tro at det var beboelse og næring i indre del av Åbyfjorden på den tiden.

Da Kragerø ble kjøpstad i 1666 vokste det frem en travel utskipingshavn ved Åbyfjorden - omtalt som Åby-Elven ladested. Trelast gikk til England, Holland, Øst-Frisland og Danmark. Åby fikk ikke lang levetid som ladested og allerede i 1729 kom det kongelig ordre om å legge ned. Åby forble likevel et knutepunkt - takket være Postvegen som stod ferdig i 1689 mellom Kristiania og Kristiansand.

På gården Brekke var det tingstue og lensmannsarrest. Sammen med gården Utgården utgjorde dette et sentrum i bygda. I 1798 ble det bestemt at Åby skulle etableres som poststed og føre posten fra Brevik og videre ut i Bamble. I 1890 oppførte Bamble kommune nytt "rådhus" på Brekke. Helt frem til 1964 ble storkommunen

²⁶ Basert på notat fra Fiskeridirektoratet, skrevet av Hans Henrik Grundvig (dok 105)

²⁷ Kilde: <https://snl.no/landskapsvernomr%C3%A5der> (hentet 17.04.23)

Bamble styrt fra Brekke. I alt 23 ordførere har styrt Bamble herfra.

Fra midten og mot slutten av 1800-tallet var det mange etableringer av næring i og rundt Åby. Aaby-elvens fellesfløtning ble etablert. Fergen Bien gikk fra Åby og oppover til Skien. Ulike "etater" etablerte seg på kommunehuset; likningskontor, kommunekasserer, formannskap med sekretær, telefonsentral, landbrukskontor og etter hvert bibliotek.

Flere av de mest sentrale gårdene på Åby er fortsatt bebodd og i drift. Det samme gjelder for den gamle lensmannsgården, "kommunehuset" og landhandelen. Områder rundt Åbyelva er etablert som naturreservat og det er gjort flere funn av bosettingsplasser fra steinalderen i området. Men dagens inntrykk av Åby vitner ikke om et travelt knutepunkt - den historien må fortelles til kommende generasjoner. ²⁸

Åby i Bamble. Foto: Brun / Telemark museum

8.10 Samferdselstiltak på land og i sjø

Den geografiske beliggenheten til Bamble gjør at området har vært og er svært viktig som bindeledd mellom ulike landsdeler på land og sjøveien.

Sjøferdsel

Bamblekysten ned til Kragerø og Langesundsfjorden opp til Porsgrunn og Skien har gjennom tidene vært i aktivt bruk for reisende og varetransport. Det har gått en rekke rutebåter, både langveisfarende og lokale, som gikk mellom Langesund og Skien og en rutebåt med dampmaskin gikk fra Fossing via Valle og til

Kragerø rundt århundreskiftet. Veiene på land var ofte i dårlig forfatning og lite utbygd, slik at vannveiene var både raskere og mer effektivt.

Ferdsel på Herrevasdraget vært spesielt viktig. Her var det stor persontrafikk og varetransport, helt fra Drangedal, Rørholt og Kilebygda ned vannveien til Herre og videre til byene i Grenland. Områdene fra Rørholtfjorden, Rørholdtlangen, Flåte, Mevann og Hellestvedtvann var omkranset av mange gårder og husmannsplasser med store familier. Det var stor aktivitet med fløtning og frakt av trekull langs dette vassdraget, både til jernverket på Bolvik, hammerene ved Herre og i en periode kull til kruttverket ved Hellestvedtvannet.

Bamble har en lang sjøfartshistorie og særlig har området fra Langesund til Åbyfjorden vært et sentralt havneområde fra tidlig jernalder. Beliggenheten er sentral i forhold til transport og ferdsel langs Skagerrakkysten og i tillegg som innfartsåre til det økonomisk viktige Telemarksvassdraget der det har foregått utførsel av blant annet jern, mineraler, bryner og ikke minst tømmer i svært lang tid.

Det er gjort funn av særlig ballastrøyser med flint og annen ballast fra fremmede havner på sjøbunnen flere steder i Bamble, og mye av dette handler nok om handel med særlig tømmer fra «hollandertid» og framover. Noen interessante trekk ved dette er at slike ballastrøyser finnes konsentrert i områder som har vært et stykke unna myndighetenes kontroll med skatt/toll etc. og det kan derfor være kilder som sier noe om «direktehandel» mellom bønder og handelsfolk i såkalte «ulovlige havner». Eksempel på sånne funnsteder er noen massive ballastrøyser som ligger i Prestvika i Vågøyfjord.

Videre er det fra «nyere tid» tett med maritime kulturlandskap og konkrete spor under vann av særlig ishandelen, der det har vært spesielt stor virksomhet i Bamble. Noen av disse sporene er, selv om de ikke er formalfredet etter kulturminneloven, særs verneverdige. Godt eksempel på sammenhengende kulturlandskap med spor av hele isvirksomheten fra dammer, ruin av ishus og store kaianlegg sjøen finnes ved Rafsnes/Rønningen.

Nok et særtrekk for Bamble er at flere steder i kystområdene i kommunen har det vist seg å være særlig gode bevaringsforhold i sjøbunnen. Ganske høy sedimentering kombinert med

²⁸ Basert på notat fra Tom Hafredal (dok. 121)

landhevning har gjort at det finnes bevart skrogdeler av fartøy fra middelalderen flere steder (ID 113321, 89516, 238336) og sågar en «trosse» eller muligens rest av en innretning datert til jernalder, brukt til å sperre av innløpet til Vågøyhamn (ID 121133).²⁹

Langøytangen fyr. Foto: Bamble kommune.

Langøytangen fyr

Langøytangen fyrstasjon ble opprettet for å gjøre det lettere å finne leia innover mot Skien. En fyrstasjon ytterst på Langøya ble foreslått av fyrkommisjonen allerede i 1828, og det skulle bare gå 11 år før fyrlykta kunne tennes. Stasjonen bestod av et bolighus og et uthus med vedbod, do og fjøs. Et 6. ordens linseapparat ble plassert i et to etasjers tårn av tre, som sto på enden av bolighuset. Det ble også anlagt en kai, men ikke naust. Det kom først helt på slutten av 1800-tallet. Før det, i 1853, fikk bolighuset et tilbygg, og i 1893 ble kaia forlenget.

I 1911 ble det gamle tretårnet fornyet, og det tidligere fyrapparatet på Svenner ble installert her. I 1939 ble det bygget ny fyrvokterbolig, og samtidig ble fyrstasjonen elektrifisert med strøm fra det lokale nettet. Det bidro nok også til å gjøre Langøytangen til en god plass å tjenestegjøre. Fyrvokter Ingvar Salvesen hadde i hvert fall sammenhengende tjeneste på fyret fra 1929 til 1963! Rundt 1970 flyttet så fyrbetjeningens familier på land, og også Langøytangen fyrstasjon ble gjort om til tørnstasjon.

Etter at fyret ble automatisert og avbemannet i 1990, ble det stående tomt noen år før det fraflyttede fyret fikk nytt liv som besøksfyr og kystledhytte. Fra 2005 har Langesundsfjorden Kystlag sørget for at det er mulig å overnatte i

fyrmasterboligen hele året, som en del av Kystleden.³⁰

Figgjeskjær, Tåkeklokke-anlegg

Figgjeskjær tåkeklokke ble bygget i 1911. Tåkeklokken består av et hvitmalt klokketårn i tre i sveitserstil bygget etter standardtegninger. Tåkeklokken er lite endret gjennom årene, og klokken og drivverket er intakt. Figgjeskjær tåkeklokke ble nedlagt i 1989. Innenfor området er det foruten tåkeklokken en nyere fyrlykt, bunker og løpegrav fra 2. verdenskrig, fortøyningspåle og gangbro til holmen fyrlykten står på.

Vernestatus: Fredet etter kulturminneloven, men tilkomst er begrenset

RS2 Langesund

RS2 «Langesund» var den første redningsskøyta som ble satt i drift av Redningsselskapet. Hun ble bestilt av Langesund Kreds til Skibbrudnes Redning hos Thor Jensen ved Porsgrund Baadbyggeri. Utgangspunktet for byggingen var Colin Archer sine losskøytetegninger, men «Langesund» ble litt forlenget. Hun var rigget med ei mast, slik det var vanlig på losskøytene. Langesund ble sjøsatt 31. januar 1893. Kretsen stod for ein del av finansieringen og resten bidro Redningsselskapet med. Skøyta var stasjonert i Langesund. Båten var i NSSR-tjeneste i Langesund frem til 1913. Båten med mannskap reddet 102 personer, 39 båter og 3 skip og assistert 29 skip. I 1989 ble Partsrederiet RS2 Langesund etablert av Niels Christian Bang, Anne Bang og Bernt Strand. Båten blir kjøpt og gjenoppbygging besluttet. I 2008 får båten nye eiere; "RS 2 Langesund Sameiet", som i dag består av Grenland Havn, Bamble kommune, Skagerrak Sparebank, Agility Group AS, Taklift AS og Langesundsfjorden Kystlag.³¹

³⁰ Kilde: <https://fyr.no/fyr/langoytangen-fyrstasjon/> (hentet 07.05. 2023)

³¹ Kilde: RS 2 LANGESUND - Den Norske Veteranredningsskøyteforening (dnvf.no) (hentet 12.03. 2023)

²⁹ Basert på notat fra Maritimt museum (dok 30)

RS2 Langesund med Figgjeskjær, Tåkeklokke-anlegg
Foto: Langesundfjorden kystlag

Dampskipskaia i Langesund

Tett på sentrum og kystkulturkvartalet i Langesund ligger Dampskipskaia og forteller om en annen tid og om starten av Bamble som turiststed. Dampskipskaia ble anlagt i 1875, men sin nåværende form fikk den først i 1937. Bryggeanlegget ble reist for å ta imot anløp fra større dampskip og må sees i sammenheng med fremvekst av rutebåtene - både de som gikk langs kysten og de som gikk i fjordene. D/S Langesund trafikkerte rutene Heddal-Helgeroa og Kragerø-Langesund-Helgeroa, mens Kystruta fraktet folk og gods mellom Bergen og Oslo med stopp i Langesund.

Langesund bad var en av flere destinasjoner for de som kom sjøveien til Dampskipskaia. Apoteker Fred Hegge tok i 1897 initiativ til å etablere selskapet «Langesunds Bad» og fikk i 1898 oppført en restaurant og tre badehus. Arkitekt Haldor Larsen Børve fikk i oppdrag å tegne restauranten og den ble et samlingssted for en sosial elite fra Kristiania. Mange gjester kom også fra nærområdene i Porsgrunn og Skien. Gjestene kom med dampbåt og jernbane og ble fraktet med hest og vogn til Langesunds Bad. Her ble det etter hvert bygget både hotell og en hovedbygning med spisesal, salonger og ballsal.

Dampskipskaia er nylig restaurert, men det gjenstår fortsatt å fortelle dens historie og ikke minst formidle hvilke mennesker som har ankommet Langesund sjøveien. Her har eksempelvis både Fridtjof Nansen og Roald Amundsen ankommet for å besøke Langesund Ski og Trævarefabrik på vei til sine polekspedisjoner.

Varperinger

Varperinger er bolter til fortøyning. De var tidligere en viktig del av infrastrukturen for at seilskuter skulle kunne forsere trange sund og i farled der strømmen var sterk. Det var tilfelle fra Langesund og opp mot Porsgrunn og Skien. I 1738 var det ca. 33 varperinger på denne strekningen. Da kunne varperinger bli brukt til å hale skipet gjennom sundet motstrøms. Etter hvert som havner ble bygd ut, og seil ble avløst av motorkraft, avtok behovet for disse fortøyningsanordningene.

Fremdeles er det en rekke varperinger som har stått imot vær og vind i vårt distrikt og som kan bidra til å fortelle historien om seilskutetiden i Bamble. Langesundsfjorden kystlag har gjennomført prosjektet "Varperinger, 300 år gamle kulturminner" (2005-2009) - et arbeid som bør videreføres og innlemmes i arbeidet med kulturmiljøer i Bamble kommune.³²

Toner og tonerleia

Toner er en av de høyeste øyene i Bamble-skjærgården med 56 moh. som gir utsikt over Melbyfjorden og Brevikstrandfjorden mot nord og Kragerø mot sør. Mellom Toner og Danholmen kunne det før ligge mellom 10 og 12 fregatter for anker samtidig. På toner bodde fiskere, sjøfolk og loser fra rundt 1700-tallet. Det var også et lite gårdsbruk på øya.

Gårdsbruket er bevart med to våningshus og to uthus som stammer fra siste del av 1800-tallet. Byggene er ikke fredet.

Tonerleia er i Kommuneplanens arealdel regulert som Bevaring kulturmiljø (H570) (Marint kulturmiljø): *Tonerleia med tilliggende holmer, installasjoner og sjømerker er en historisk farled som skal ivaretas.*

Landferdsel

Som bindeledd mellom Østlandet og Sørlandet har veibygging i Bamble vært et sentralt tema gjennom nærmest alle tider. Fra tidlige tråkk og oldtidsveier, frem til den sørlandske postvei og nåtidens E18-trassé; har Bamble vært et sentralt knutepunkt i kommunikasjon.

³² Kilde:

[https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Varperinger_\(Lang%C3%B8ya_ved_Langesund\)](https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Varperinger_(Lang%C3%B8ya_ved_Langesund)) (hentet 12.05.23)

Oldtidsveien

Det er lokalisert spor etter hulvei i området rundt Bamble kirke/Olavskirken. Veien går opp en sandrygg mot nordvest, opp fra bekken langs vestsiden av Lønnrikryggen. Den er en del av traséen som nå kalles Oldtidsveien - som går fra det gamle senteret ved Bamble kirke/Olavskirken sørvestover langs kysten i retning mot Sannidal.

Veistrekningen fra Bamble kirke/Olavskirken er ryddet og opprettholdt av Bamble historielag og Bamble turlag, og en informasjonstavle er opprettet ved Bamble kirke.

Postveien og Sørlandske hovedvei³³

I 1687 ble det bestemt å anlegge ny vei mellom Brevik og Kristiansand - den såkalte Postveien åpnet i 1689 og bandt sammen landsdelene "hvor aldrig Landevej havde været før". Bakgrunnen for Postveien var postvesenets opprettelse i 1647 og det ble åpnet postveier mellom de største byene. Det var Anders Boyesen, generalveimester for det søndenfjeldske, som var sjef for byggingen av Vestlandske hovedvei som var det offisielle navnet på veien som strakk seg fra Kristiania til Stavanger. Langs Postveien var det et antall skysstasjoner hvor man kunne bestille frakt av mennesker og varer. Det ble ført fortegnelser over skysstasjoner (skysskifter) i Norge i 1840 og i 1875, men det er ikke registrert hvilke av disse som fortsatt eksisterer i Bamble i dag. Postveien, som i hovedsak var en ridevei i vårt område, var i bruk helt frem til slutten av 1800-tallet da Sørlandske hovedvei ble etablert på 1880-tallet. Dagens E18-trassé har utradert deler av begge disse gamle veitrasséene, men stedvis er både Postveien og Sørlandske hovedvei farbar til fots og på sykkel - og i noen grad med bil. Det er bevart et veimerke/milepæl fra Postveien ved Bamble kirke.

Brevik bru

Brevik bru ligger ytterst i strømmen nærmest stedene Brevik og Stathelle, og er ei hengebru med betongtårn. Kjørebanelen er også i betong og hviler på et blåmalt stålfagverk. Brua har et hovedspenn på 272 meter og en totallengde på

677 meter. Brua har i dag to-felts veg, samt relativt ny ensidig gang- og sykkelbane. På nordsiden av brua er det avkjøringer ned til Brevik, som ligger til dels under brua. Videre er det avkjøring til en tidligere vegkro, som ligger helt inntil brua. Sør for brua er det avkjøring ned til Stathelle. Rester etter ferjestedet er fortsatt synlig under Brevik bru.

Vernestatus: Fredet etter kulturminneloven

Stathelle juni 1960. Brevik bru under bygging i bakgrunnen. Foto: Johan Brun / Norsk folkemuseum

Grenlandsbrua

Grenlandsbrua er ei skråstagbru der kjørebanelen, som er i betong, holdes oppe av en kassekonstruksjon i stål. Brua har et betongtårn som er Norges høyeste på land med 166 meter. Tårnet er også det eneste med innebygd redeplass for falk. Hovedspennet på 305 meter bæres av 42 bærekabler (skråstag). Brua har en totallengde på 608 meter. På nordsiden av fjorden går brua rett inn i en tunnel. Forankringskablene går inn i fjellet i samme området, og dette er konstruktivt markert.

Vernestatus: Fredet etter kulturminneloven

8.11 Forsvarssystemer og krigsminner

Forsvar av landområder og folk har stått sentralt siden befolkningen i vårt område begynte å samle seg i samfunnsstrukturer.

Bygdeborger

I Folkevandringstiden (375 til 550 etter vår tidsregning) er bygdeborgene et tydelig uttrykk for et samfunn der krig og krigføring har spilt en viktig rolle. Det er registrert om lag 400 borger i Norge - fire av disse er lokalisert i Bamble; Vågøy,

³³ Veistrekningen mellom Stathelle og Stavanger ble bygget som Vestlandske hovedvei, men skiftet navn til Sørlandske hovedvei tidlig på 1900-tallet. I planen benytter vi Sørlandske hovedvei som navn da dette er mest kjent og utbredt som benevnelse på den historiske veistrekningen.

Kjærås, Elvik, Storås. Av de borgene som er nærmere datert i Norge, har flertallet vært i bruk i yngre romertid og folkevandringstid. Borgene ligger gjerne på utilgjengelige topper, ofte i utmark og langt fra bebygde områder, og de er i mange tilfeller lokalisert ved veier og ferdselsårer til vanns. Tolkningen av bygdeborgene har endret seg gjennom årene. Det er ikke sannsynlig at én og samme tolkning kan gjøres gjeldende for alle borgene. Alternative tolkninger som har vært foreslått, har vært kultiske anlegg, befestede gårder og jaktinnretninger, men også militære hensyn har spilt en rolle for bygdeborgenes funksjon.³⁴

Vernestatus: Bygdeborgene som er identifisert i vårt område er alle automatisk fredet, men det gjenstår fortsatt å kartlegge om det finnes flere bygdeborger i området.

Kruttkjelleren ved Sekkekilen

Innerst i Sekkekilen - rett ved feriestedet Fjordglimt - er det en jordhaug som i nyere tid er brukt som potetkjeller. Innenfor den kraftig beslåtte døra åpenbarer det seg et rom som er oppmurt etter alle kunstens regler. Lengden på de tørrmurte veggene er nærmere 4 meter og høyden på takets hvelving er over 2 meter på det høyeste. Basert på kvaliteten i håndverket, materialbruken og dimensjonene er det åpenbart at dette ikke ble bygget som en potetkjeller. Det har versert ulike teorier om hva som er byggverkets egentlige funksjon. Ved hjelp av arkeolog Øystein Ekroll fra Nidaros domkirkes restaureringsarbeider, og spesialist på steinbygninger, er det slått fast at kjelleren må ha vært bygget som kruttlager for de norske kaperskipene på begynnelsen av 1800-tallet.

Kruttkjelleren kan følgelig fungere som et element i formidlingen av fortellingen om den utstrakte kapervirksomheten som ble drevet i Bamble på denne tiden og i særdeleshet i området rundt Sekkekilen. I samme område er det også gjort funn av trestokker som sannsynligvis ble brukt til å stenge av havner som vern mot fremmede seilskip.³⁵

Det Bambleske Kompani

På Rørholt i Bamble ved gården Moe var det stor militæraktivitet på 1700-tallet. Det Bambleske Kompani, hadde sin ekserserplass her og veltrente soldater fra dette kompani sto for store bragder for Danmark-Norge - spesielt i kriger og kamper mot Sverige, men også ute i Europa. Kompaniet ble i en periode ledet av den kjente kaptein Georg Frederik von Krogh, som titulerte seg som hoffjunker. Krogh bodde på Tangvall midt på 1700 -tallet og ble senere kompanisjef for det Nordenfjelske og etter hvert en av våre viktigste og mest fremtredende generaler.

Vinterkrigsmerket på Østre Rauen

Mot slutten av 1800-tallet ble stemningen mellom Norge og Sverige stadig mer spent. Det norske Stortinget krevde en mer selvstendig stilling for Norge. Samtidig investerte svenskene kraftig i å bygge opp sin marine. Med dette som bakteppe ble det lansert en idé om at man i en krigssituasjon skulle ha en plan for å slukke fyrlykter og fjerne de ordinære seilingsmerkene for å gjøre det vanskelig for fremmede marinefartøyer å ta seg inn mot kysten. I tillegg skulle det etableres en hemmelig merking av kysten med seilingsmerker som bare den norske marinen kjente til. Systemet ble vedtatt i 1898 og krigsmerkevesen knyttet til admiralstaben i Kristiania ble etablert.

Dersom marinen ble satt på krigsfot sommerstid skulle man nøye seg med å male hvite flekker på berget, men brøt krigen ut vinterstid måtte man ha mer synlige merker. Derfor ble vinterkrigsmerking av skipsleiene forberedt ved å montere jernstenger som det skulle festes hvit- og rødmalte treplater på ved mobilisering. På et stort vintermerke skulle det kunne monteres trelemmer på opptil 8 kvadratmeter. De skulle være synlige på 6-8 nautiske mils avstand.

Merket på Østre Rauen skulle gi trygg ferdsel mellom Flesa og Rugsekken/Flesbåen. Vintermerker skulle bestå av fire jernstenger med en diameter på 50-100 mm og opp mot 3 meters høyde.

³⁴ Kilde: <https://snl.no/folkevandringstiden> (hentet 07.05.23)

³⁵ Kilde: <https://www.aftenposten.no/norge/i/OrnOV/fant-sjoeroeverhavn-i-fjorden> (hentet 18.05.2023), *Bamble gjennom tidene*, jubileumsskrift 2008, Bamble historielag (dok 128)

Status: I dag er det lite informasjon tilgjengelig rundt krigsmerkevesenet, men på Østre Rauen står det fire jernstenger på svaberget og vitner om dette hemmelige kommunikasjonssystemet fra starten av forrige århundre. Det er ingen informasjon på stedet som formidler om dette spesielle systemet og den spente situasjonen langs kysten³⁶.

Tangen fort, Langesund. Foto: Bamble kommune

Trolldalen fort og Langesundtangen fort – kystfort fra 2. verdenskrig

Kulturmiljøene Trolldalen fort og

Langesundtangen fort er av nasjonal interesse som følge av anleggets militær- og krigshistoriske betydning i det europeiske festningsverket Atlanterhavsvollen, som ble etablert av Nazi-Tyskland under 2. verdenskrig. Den norske delen av Atlanterhavsvollen, i samtida referert til som 'Festung Norwegen', er i dag den best bevarte strekningen i det tidligere festningsverket. Trolldalen fort og Langesundtangen fort dokumenterer og formidler dermed trekk ved norsk og internasjonal krigshistorie som i liten grad er representert internasjonalt.

Kulturmiljøene har stor kunnskaps- og opplevelsesverdi. De ligger ved sjøen med utsyn over et vidt havområde og er av de bedre bevarte fortene i Sør-Norge. De dokumenterer viktige sider ved 2. verdenskrig, okkupasjonstida og okkupasjonsmaktens virksomhet i Norge, blant annet kystforsvarets betydning og Norges tilknytning til resten av Europa i en forsvarspolitisk kontekst, tysk krigsindustri og anleggsvirksomhet, norsk økonomisk kollaborasjon og behandlingen av krigsfanger i Norge. Kulturmiljøene har bruksverdi som formidlingssted og rekreasjonsområde.

Trolldalen fort er orientert ut mot havet og innseilingen fra Skagerak. I kulturmiljøet som Trolldalen fort utgjør, ligger det godt bevarte ruiner og spor etter aktivitet på stedet. Selv om mye av bebyggelsen som har tilhørt fortet er borte, er løpegraver som er sprengt ned i fjellet intakte, og det finnes dekningsrom, bunkere, kanonstillinger og tunneler fulle av piggtråd som er bevart. Anlegget er godt lesbart. Enkelte steder er årstallet 1943 skrevet inn i betongen. Fortet har tre kanonstillinger med tilhørende nærforsvar.³⁷

I 1941 begynte de tyske okkupantene å bygge Langesundtangen kystfort. Hele tangen sør for bebyggelsen var da avsperrert som militært område. En stor arbeidsstyrke deltok i byggingen. Det ble bygd tunneler og underjordiske rom for ammunisjon, forsyninger og soldater. Over bakken betongbunkere med kanoner. Antiluftskyts. Bemanning opp mot 100. Fortet var ikke i annen kamp enn beskytning av allierte fly.

Videre HV-fort inntil nedleggelse 1993. Åpninger til underjordiske ganger er gjenmurt. Verken bygninger eller kanoner gjenstår. Området ble åpnet for allmennheten og er regulert som naturvernområde.³⁸

8.12 Immateriell kulturarv

Immateriell kulturarv er levende tradisjoner og tradisjonell kunnskap som blir overført mellom folk. Kunnskapen blir praktisert i dag og ført videre gjennom kreative uttryksmåter, som håndverk, musikk, dans, mattradisjoner, ritualer og muntlige fortellinger.

I Norge er det Kulturdirektoratet har ansvar for å implementere UNESCOs konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven og er Kulturdepartementets fagorgan på dette feltet. Formålet med konvensjonen er å øke respekt for og kunnskap om immateriell kulturarv. Den immaterielle kulturarven til urfolk og nasjonale minoriteter i Norge er et prioritert område for Kulturrådets arbeid.

³⁷ Basert på notat fra Vestfold og Telemark Fylkeskommune - forslag til fagrapport -Telemarks historie og forslag til å løfte områder til nasjonal verdi (dok. 266)

³⁸ Kilde: Kulturminnesøk (Hentet 10.03.23)

³⁶ Basert på notat fra Einar Fjellvik (Dok 248)

Norge kryr av levende tradisjoner og tradisjonell kunnskap. Kulturdirektoratet har derfor begynt et arbeid for å samle denne kunnskapen. På immateriellkulturarv.no kan man dele sine tradisjoner og lære mer om andres levende tradisjoner.³⁹

Bamble-samfunnet er fullt av immateriell kulturarv, men her som mange andre plasser, er det ikke tradisjon for å systematisk registrere eller formidle denne kulturarven. De mange frivillige lag og organisasjonene innenfor kulturmiljøfeltet i Bamble er de beste bærerne og formidlerne av den immaterielle kulturarven. Derfor oppfordres det i denne planens handlingsdel å benytte immateriellkulturarv.no som en database over Bambles andel av denne viktige kulturarven.

Et eksempel på hvordan immateriell kulturarv formidles i Bamble er Langesundsfjorden Kystlag og deres arbeid med å restaurere RS2 Langesund. Da masteringer på båten måtte skiftes ut laget kystlaget steamopplegg, jigg for ringene og skaffet materiale. I dette arbeidet ligger videreføring av kunnskap og håndverk som ikke nødvendigvis tidligere har vært dokumentert.

8.13 Kvinners rolle gjennom historien

Kvinnens plass i Bamble-samfunnet opp gjennom historien er ikke alltid blitt viet spesiell oppmerksomhet. Fokuset har tradisjonelt sett vært på menn som eksempelvis har ledet bedrifter eller reist ut på verdenshavene og drevet gårdene. Men for hver mann som har satt sitt tydelige preg på Bamble-samfunnet, er det kvinner som har bidratt med mindre synlige, men ikke desto mindre viktige oppgaver. Derfor ønsker vi å ha et særlig fokus på kvinners plass i Bamble samfunnet i det videre arbeidet med kulturmiljøer og i formidlingen av disse.

Dette kan eksempelvis være ved å synliggjøre hvilken rolle kvinner spilte i samfunns- og familiebyggingen mens menn var fraværende på fiske eller i gruvene. Kvinner har vært sentrale i foreningslivet i Bamble - eksempelvis Herre kvinneforening og Bamble bygdekvinnelag.

Selvsagt finnes det også eksempler på at kvinner har vært aktive i arbeidslivet tidlig. Eksempelvis er

det dokumentasjon på at kvinner var ansatt ved Ødegårdens verk. Faktisk var hele 343 kvinnene ved ansatt ved apatittgruvene i perioden 1874-1901. Dette var antagelig den største kvinnelige arbeidsplassen i Bamble på denne tiden.

Kvinnenes arbeidsplass var først og fremst sjeidehuset. Etter at apatitten kom opp fra gruvene ble den tippet og overrislet med vann. De største blokkene ble slått litt i stykker og kjørt inn på sjeidehuset. Sjeiden ble tippet i kummene og gråfjellet ble slått vekk med hammer eller slegge. Den ferdig sjeidete apatitten ble målt opp i kasser på 100 kg. Akkordsystemet ble mye benyttet. Foruten sjeiding kunne også kvinnene delta i vasking/solling av subbus. Dette kunne foregå utendørs eller i et hus med tak og enkle vegger. Mye av kvinnenes lønninger var basert på akkordarbeid i lavtlønnsdelen av gruvearbeidet, og lå betydelig under avlønningen av menn. Den første kvinnen som vi finner ansatt ved Verket var omtalt i juli 1877 som "Nils Gundersens kone". Hun arbeidet akkord og fikk utbetalt kr. 16,- denne måneden. Ektemannen hadde arbeidet 18 dager med en daglønn på kr. 2,20. Han fikk utbetalt kr. 39,60.⁴⁰

Marie Høegh (1866-1949)

Det er også eksempler på kvinner som har gjort seg bemerket på ulike vis i Bamble. Eksempelvis er det historier som har spilt en rolle langt utover kommunens grenser og langt utover egen samtid. Det tydeligste eksempelet er kvinnesaksaktivisten og fotografen Marie Høegh (1866-1949).

Marie Høegh ble født i Langesund og flyttet tidlig til Brevik hvor hun gikk i lære hos en fotograf. I Norge var det ingen skoler eller kurs for fotografer, så Marie flyttet for å studere først til Ekenäs og siden til Hangö i Finland. I løpet av disse årene traff hun sin samboer Bolette Berg, som også gikk i lære som fotograf. I 1895 bosatte de to seg i Horten, hvor de etablerte Berg & Høeg Fotoatelier.

I 1896, kort tid etter at hun kom til Horten, tok hun initiativ til Den selskabelige Diskussionsforening, stiftet i hennes eget atelier. Hun var medlem i Kvindestemmeretsforeningen, men gikk i 1898 ut av denne og stiftet Hortens ledd av

³⁹ Kilde: <https://www.kulturradet.no/immateriell-kulturarv> (hentet 16.04.23)

⁴⁰ Kilde: Veiene til Verket. Rekruttering og protest ved Ødegårdens Verk. 1874 – 1901. Hovedoppgave i historie av Kjell Woje. Historisk institutt, UIO 2001

Landskvindestemmeretsforeningen (L.K.S.F). Høeg tok også initiativ til Horten Kvinderåd, en avdeling av Norske Kvinders Nationalråd, og Horten Tuberkuloseforening. Hun hadde god kontakt med kvinner som Gina Krog og Fredrikke Marie Qvam, og tok også del i kvinnebevegelsen på et nasjonalt nivå.

Samtidig var hun profesjonell fotograf. Hun tok portrettbilder, familiebilder, landskapsbilder og laget kopier av billedkunst, som så kunne selges i mindre format.

I 1996 arrangerte Preus museum i Horten en separatutstilling viet Marie Høeg og Bolette Berg. Her fikk et foto- og kunstinteressert publikum for første gang se Marie og Bolettes revolusjonerende bilder fra en annen tid. I en eske merket med påskriften «privat» lå rundt 40 glassnegativer som ingen hadde sett før.

Esken ble åpnet. De to kvinnene hadde fotografert seg selv og andre i klær og posisjoner som brøt med alle konvensjoner. Kvinner spiller kort, en mann går i langt skjørt og med fjær i hatten, Marie Høeg er forsynt med bart og slips, eller iført altfor store underbukser, og både Marie og Bolette tar en røyk i en tørrlagt robåt. Interessen for Marie Høeg gjorde med dette et langt sprang fremover. Bildene befinner seg fremdeles i Preus fotomuseum i Horten.⁴¹

Barndomshjemmet til Marie Høegh er fortsatt bebodd i Søndre Strandgata 10 i Langesund. Huset er utsmykket med blå plakett som forteller om fotografen og kvinnesaksforkjemperen.

Selvportrett av Marie Høeg ca 1890. Foto: Marie Høeg. Raasepori museum collection, Finland. [CC BY-NC 4.0]

⁴¹ Kilde: https://snl.no/Marie_H%C3%B8eg (hentet 21.03 2023)

9 Handlingsplan – tiltak perioden 2024–2027

Handlingsplanen gir en oversikt over aktuelle tiltak. Det er satt opp forslag til ansvarlig for gjennomføringen. Flere av tiltakene krever finansiering gjennom budsjettvedtak i kommunen eller annen ekstern finansiering.

1. Informasjon til gårdeiere som har bygning(er) med SEFRAK-registreringer og/eller restriksjoner i reguleringsplan, og/eller vernevedtak [Ansvarlig: Bamble kommune]
2. Legge inn tekster i lokalhistoriewiki for Bamble kommune [Ansvarlig: Frivillige]
3. Forslag til standardbestemmelser på kulturmiljø i fremtidige reguleringsplaner [Ansvarlig: Bamble kommune]
4. Innspill til Kommuneplanens arealdel, bestemmelser og forvaltningspraksis/rutiner (planbeskrivelser) på kulturmiljø [Ansvarlig: Bamble kommune]
5. Formidling: på hjemmesider og andre relevante formidlingsarenaer [Ansvarlig: Bamble kommune]
6. Nykartlegging f.eks helleristninger og immaterielle kulturminner [Ansvarlig: Bamble kommune/frivillige]
7. Utarbeide internrutiner mellom byggesak/plan og kultur [Ansvarlig: Bamble kommune]
8. Utarbeide rutiner for forvaltning av kommunens egne bygg [Ansvarlig: Bamble kommune]
9. Vurdere formidlingssenter Eik inkludert avklaring om økonomiske konsekvenser [Ansvarlig: Bamble kommune/frivillige]
10. Oversikt over bedehus – vurdere vern i kommuneplanens arealdel [Ansvarlig: Bamble kommune]
11. Kartlegge skysstasjoner langs Postveien [Ansvarlig: Bamble kommune/frivillige]
12. Kartlegge bygdeborger i Bamble [Ansvarlig: Bamble kommune/frivillige]
13. Kartlegge krigsminner i Bamble [Ansvarlig: Bamble kommune/frivillige]
14. Reetablere historiske kirkeveger og inngå i kommunens turstiprogram [Ansvarlig: Bamble kommune/frivillige]
15. Formidle kommunens historie på Åby [Ansvarlig: Bamble kommune/frivillige]
16. Formidle fiskets historie og omfang i Bamble [Ansvarlige: Bamble kommune/frivillige]
17. Ferdigstille historiske infoskilt langt kyststiene i samarbeid med Bamble turlag. [Ansvarlig: frivillige]
18. Ferdigstille arbeid med oversikt over de mest interessante gravminne i Bamble [Ansvarlig: Bamble kommune/Bamble kirkelige fellesråd]

10. Konsekvenser

Økonomiske og organisatoriske konsekvenser

Planen i seg selv medfører ingen økonomiske eller organisatoriske konsekvenser. Deler av handlingsdelen inneholder forslag og tiltak som medfører økonomiske konsekvenser. Disse bør utredes og behandles gjennom egne politiske saker og vedtak.

Sosiale konsekvenser

Planen inneholder ingen satsinger som får direkte sosiale konsekvenser, men det er grunn til å minne om at økt fokus på å for eksempel inkludere frivilligheten inn i arbeidet med kulturmiljøer kan ha positive sosiale ringvirkninger.

Miljømessige konsekvenser

Planen inneholder i utgangspunktet ingen tiltak som har miljømessige konsekvenser. Men arbeid med å bevare og bruke kulturmiljøer utgjør i seg selv positive miljømessige konsekvenser.

11. Vedlegg

Liste og kart over kulturminner/miljøer